

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL NAȚIONAL DE CERCETĂRI ECONOMICE
„COSTIN C. KIRIȚESCU“

Vol. 4/2003

Colectia
BIBLIOTECA ECONOMICĂ

Seria
***Studii și
cercetări
economice***

**CAPITALUL SOCIAL
Rol și funcții
în modernizarea
relațiilor industriale**

Diana PREDA

ISBN 973-7940-15-6

Centrul de Informare și Documentare Economică

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL NAȚIONAL DE CERCETĂRI ECONOMICE
INSTITUTUL DE ECONOMIE NAȚIONALĂ

Capitalul social Rol și funcții în modernizarea relațiilor industriale

Diana PREDA

Centrul de Informare și Documentare Economică
București, 2003

Editat de CENTRUL DE INFORMARE ȘI DOCUMENTARE ECONOMICĂ
REDACTOR-ȘEF - VALERIU IOAN-FRANC
SECRETAR GENERAL DE REDACȚIE - AIDA SARCHIZIAN

REDACTOR: PAULA NEAȚȘU
MACHETARE ȘI TEHNOREDACTARE: MIHAELA PINTICĂ
CIDE/STUDII: preda.doc (4)

Redacția și administrația: București, Calea 13 Septembrie nr. 13, sectorul 5,
cod poștal 76 117, telefon: 0040-1-411 60 75, telefax: 0040-1-411 54 86
Adresa poștală: București 5, căsuța poștală 5 - 72

Materialele cuprinse în acest buletin pot fi reproduse numai cu aprobarea
conducerii Institutului Național de Cercetări Economice.

Volumele seriei pot fi identificate și comandate fie în colecție anuală, respectiv ISSN 1222 - 5401,
fie pe fiecare titlu în parte, respectiv pe ISBN alocat fiecărui volum.

Pentru volumul de față: ISBN - 973 - 7940 - 15 - 6

CUPRINS

1. Capitalul social - un concept nou	5
2. Capitalul social - factor de bunăstare economică și socială	15
2.1. Geneză. Filiațiuni de idei	15
2.2. Încrederea - concept-cheie, în jurul căruia gravitează întreaga teorie a capitalului social	17
2.3. Capitalul social individual	18
2.4. Relația dintre capitalul social și capitalul uman.....	20
2.5. Analize și constatări empirice.....	22
2.6. Capitalul social și rolul său în funcționarea piețelor din economie	25
2.7. Externalități pozitive multiple	27
2.8. Externalități negative. Efecte perverse. Critici ale teoriei capitalului social ...	31
2.9. Politici de stimulare a capitalului social. Inițiative și experimente	34
3. Măsurarea capitalului social - un demers încă imprecis și controversat.....	37
4. Relațiile industriale - arenă de manifestare plenară a capitalului social	46
Surse bibliografice	58

1. Capitalul social - un concept nou

Pusă în fața unor provocări din ce în ce mai dificile, chemată să soluționeze problemele majore și în perpetuă amplificare ale lumii contemporane, economia politică este adesea nevoită să efectueze reconsiderări ale bagajului său teoretico-analitic, inclusiv prin asimilarea de noi concepte.

Ideea că relațiile, rețelele, normele și valorile sociale sunt determinante pentru buna funcționare și pentru progresul societății nu este una nouă, ea fiind prezentă de multă vreme în literatura economică, sociologică, antropologică sau a științelor politice.

Apariția conceptului de capital social reflectă însă recunoașterea, din ce în ce mai generalizată, a faptului că avuția națiunilor nu mai poate fi înțeleasă mecanic, ca fiind o simplă acumulare de metale și pietre prețioase, ci constă în capacitatea acelei națiuni de a produce, de a inova și de a se organiza.

Încrederea în ceilalți, grija pentru cei din jur, disponibilitatea de a trăi în conformitate cu normele comunității din care faci parte și de a-i sancționa pe cei care le încalcă au fost recunoscute încă din cele mai vechi timpuri, ca ingrediente esențiale ale unei bune funcționări a societății și, implicit, a economiei. *“Totuși, începând cu ultima parte a secolului al XVIII-lea, teoreticienii politici și gânditorii constituționali au pornit de la premisa existenței lui homo oeconomicus și tocmai de aceea și-au canalizat eforturile către alte deziderate, cum ar fi existența unor piețe competitive, definirea clară a drepturilor de proprietate, un organism statal eficient și bine intenționat. Necesitatea existenței unui **bun cetățean** - ca o condiție sine qua non a unei bune guvernări - a pierdut din importanță, în locul ei apărând necesitatea existenței unor **bune reguli ale jocului**. Câmpul de dezbatere care s-a creat în secolul XIX și la începutul secolului XX, promovând ca forme de guvernare, pe de o parte, **principiul laissez-faire** și, pe de altă parte, **intervenția statului**, a fost terenul pe care s-au cristalizat majoritatea instituțiilor și a politicilor secolului XX. Mințile mai pragmatice, care, fie din conștiință, fie din rațiuni electorale, au adoptat o poziție mai puțin dogmatică în vederea găsirii unor soluții la problemele sociale, nu au acceptat niciodată cadranele intelectuale stânenitoare ale acestor dezbateri. Dar ele au înflorit în mediul academic. (...) Prezumția implicită a acestor opinii bipolare era aceea că procesul economic nu poate fi guvernat în mod adecvat de nimic altceva: fie de către stat, fie de către piață. (...) Spre sfârșitul secolului, dezamăgiți atât de utopiile drepte, cât și de ale stângii și din dorința de a fundamenta o alternativă mai puțin eroică, mulți au început să considere că eșecul piețelor este mai degrabă regula decât excepția și că guvernul nu este nici suficient de informat și nici suficient de capabil pentru a corecta aceste eșecuri. Capitalul social a fost scos la lumină nu datorită meritelor sale, ci datorită deficiențelor celorlalte alternative.”¹*

¹ Samuel Bowls, Herbert Gintis, *Social Capital and Community Governance*, University of Massachusetts and Santa Fe Institute, Amherst, Massachusetts, 2001.

Cristalizarea acestui concept are loc inițial prin pătrunderea în limbajul academic a unor termeni încă vagi, apăruiți din nevoia de a aborda un subiect care, aparent, ieșea din sfera clasică de preocupări a economistului: energia socială, spirit comunitar, legături sociale, virtutea socială, rețele comunitare, cercul de cunoștințe și relații, viața comunitară, resursele sociale, rețele formale și informale, relații de vecinătate, liant social etc. Prin aceasta, economia politică încearcă să se reorienteze spre ceea ce nu încetase niciodată să fie: o știință umană. *“Întreaga literatură științifică care investigă rolul instituțiilor și al mediului social în economie se regroupează sub denumirea generică de capital social.”*² Acesta studiază atât relațiile din interiorul grupurilor, cât și pe cele dintre diferite grupuri, precum și mediul social și politic în integralitatea sa.

Fiind un concept relativ nou și încă insuficient asimilat, definiția sa este practic un proces în curs de desfășurare; autorii care au fost atrași de acest subiect au încercat, de regulă, propria lor definiție.

Robert Putnam, căruia i se atribuie, în general, paternitatea acestui concept, consideră capitalul social ca fiind *“...acele caracteristici ale vieții sociale - rețele, norme, încredere - care permit participanților să acționeze mai eficient împreună pentru atingerea obiectivelor comune... Pe scurt, capitalul social are în vedere conexiunile care se manifestă în societate, precum și normele și încrederea corespunzătoare lor.”*³

Conceptia sa este centrată pe **ideea de consens**, astfel încât capitalul social este privit atât ca un mijloc de potențare a rezultatelor economice ale agenților individuali și ale comunității în ansamblul ei, cât și ca un generator de multiple alte externalități pozitive, care transcend sfera economiei (împlinirea personalității, conviețuire armonioasă în societate, fericire etc.). Consensul poate fi atins numai prin interconectarea tuturor rețelelor sociale, care are loc pe fondul încrederii reciproce între cetățeni, familii, organizații voluntare, comunități religioase, asociații civice și altele asemenea.

Conform accepțiunii date de Putnam, capitalul social înglobează trei componente:

- norme și obligații morale;
- valori sociale (în special încrederea);
- rețele sociale (în special asociații bazate pe voluntariat).

Încrederea reprezintă forma supremă pe care o îmbracă capitalul social, cea mai importantă caracteristică și, totodată, externalitate a acestuia. Nici o societate nu poate funcționa în lipsa încrederii între membrii ei sau a încrederii în autorități.

În viziunea lui Coleman, capitalul social este un concept esențialmente funcțional, constând în tot ceea ce permite indivizilor sau instituțiilor să acționeze în vederea atingerii scopurilor lor. Nu este vorba de o entitate, de un mecanism

² Nicolas Sirven, *Capital social et développement: quelques éléments d'analyse*, Centre d'Economie du Développement, Université Montesquieu-Bordeau IV, France, 2000.

³ Robert Putnam, *Turning in, Turning out: The Strange Disappearance of Social Capital in America*, Political Science and Politics, 1995.

sau de un rezultat, ci de toate acestea la un loc. *“Capitalul social este definit prin funcțiile sale. Nu avem de-a face cu o singură entitate, ci cu o varietate de entități diferite, care au două elemente în comun: se referă la unele aspecte ale structurii sociale și facilitează acțiunile întreprinse de anumiți actori în cadrul acestei structuri. Ca și celelalte forme de capital, capitalul social are o funcție productivă, prin aceea că permite atingerea anumitor scopuri, imposibil de realizat în absența sa. Ca și în cazul capitalului fizic sau uman, capitalul social nu este complet fungibil, ci este specific anumitor activități. O anumită formă de capital social care se dovedește utilă pentru facilitarea unor anumite acțiuni poate fi în același timp inutilă sau chiar dăunătoare pentru altele. Spre deosebire de alte forme de capital, capitalul social rezidă în structura relațiilor care se formează între actorii sociali sau în interiorul acestora (organizații, companii etc. - n.n.).”* De asemenea, ceea ce deosebește concepția lui Coleman de a altora, se consideră că din punct de vedere normativ și moral capitalul social este un concept *neutru*, reprezentând pur și simplu o resursă necesară pentru îndeplinirea unor scopuri.

Într-o accepțiune centrată cu precădere pe capitalul social individual, Portes este de părere că acesta se referă la *“abilitatea actorilor sociali de a-și asigura anumite beneficii prin participarea la rețelele sociale sau prin integrarea în alte structuri sociale”*. Procesele de socializare conduc la multiple externalități, printre care la formarea unui anumit set de norme și valori, care apoi pot fi internalizate, cu alte cuvinte exploatate în beneficiul unora, fie din interiorul, fie din afara grupului.

Literatura economică a ultimului deceniu consemnează însă și alte definiții ale capitalului social, mai mult sau mai puțin similare:

- *“constă în rețele, norme, relații, valori și sancțiuni informale care definesc din punct de vedere cantitativ și calitativ cooperarea și interacțiunile sociale dintr-o societate”⁴;*
- *“rețelele, normele și relațiile care ajută comunitățile și organizațiile să conlucreze mai eficient”⁵;*
- *“acele trăsături ale organizării sociale, cum ar fi participarea civică, normele care fundamentează relațiile de reciprocitate și încrederea în ceilalți, care facilitează cooperarea în beneficiul tuturor.”⁶*

În viziunea OCDE, capitalul social reprezintă *“rețelele și normele general recunoscute, valorile, accepțiunile și înțelegerile care facilitează cooperarea în interiorul grupurilor și între acestea.”⁷*

Banca Mondială, ca una din instituțiile care au sprijinit cel mai mult cercetările din acest domeniu, are la rândul ei propria definiție: *“Capitalul social se*

⁴ Stephan Aldridge, David Halpern, Sarah Fitzpatrick, *Social Capital, Performance and Innovation Unit*, Admiralty Arch, April 2002.

⁵ A. MacGillivray, *The Glue Factory – Social Capital*, Business Innovation and Trust, New Economics Foundation for the Association of Chartered Certified Accountants, 2002.

⁶ I. Kawachi, B.P. Kennedy, K. Lochner, D. Prothrow-Stith, *Social Capital, Income Inequality and Mortality*, “American Journal of Public Health”, 1997.

⁷ *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*, 2001.

referă la instituțiile, relațiile și normele care definesc din punct de vedere cantitativ și calitativ cooperarea și interacțiunile sociale dintr-o societate. Capitalul social nu constă doar în suma instituțiilor pe care se sprijină o societate, ci este mai degrabă liantul care le unește.”⁸ Se face deosebirea între două dimensiuni ale capitalului social, una restrânsă, iar cea de-a doua largită. În primul caz, este vorba de un set de asocieri orizontale între persoane, constând în rețele sociale și normele asociate lor, având multiple efecte asupra productivității și bunăstării comunității. În cel de-al doilea caz, avem de-a face cu asocieri pe verticală între persoane și instituții; ambele tipuri pot genera atât efecte pozitive, cât și negative.

În lumina acestor definiții, sfera de cuprindere a capitalului social este extrem de amplă și dificil de încorsetat în tipare, mai ales de către un economist. De regulă, asemenea preocupări erau considerate ca fiind de domeniul sociologului, politologului, juristului sau psihologului.

Principalele **componente** ale capitalului social, asupra cărora atenția numeroșilor autori se concentrează în mod diferit, sunt:

- instituțiile - ca produse ale istoriei care codifică anumite cutume și tradiții;
- rețelele sociale - cine pe cine cunoaște;
- normele și valorile sociale - regulile formale și informale care ghidează comportamentul membrilor rețelei în relațiile care intervin între aceștia;
- sancțiunile - procesele care asigură respectarea normelor de către membrii rețelei.

De asemenea, se face distincția între mai multe **tipuri** de capital social:

- **capital social de aderență** (*bonding social capital*) - caracterizat prin legături puternice (adeziv social - social glue); de exemplu, cel care se manifestă între membrii aceleiași familii sau în interiorul unui grup etnic; acest tip de capital social are în vedere viața de zi cu zi a fiecăruia, el fiind indispensabil pentru a putea trăi (*“getting by”*);
- **capital social de conectare** (*bridging social capital*) - caracterizat prin legături mai slabe ca intensitate, mai puțin dense, dar care se suprapun și se încrucișează între ele (lubrifiant social - social oil); de exemplu, cel care se referă la partenerii de afaceri, cercul de cunoștințe, prieteni, prietenii prietenilor, în general contacte între persoane aparținând unor grupuri mai puțin apropiate; acest tip de capital social este cel care favorizează progresul (*“getting ahead”*), punând în mișcare energii sociale aflate în zone și în grupuri diferite;
- **capital social de legătură** (*linking social capital*) - care caracterizează conexiunile dintre persoane și grupuri de persoane aflate pe paliere diferite ca putere de influență și statut social; de exemplu, legăturile dintre elita politică și publicul general sau dintre indivizii aparținând de clase sociale diferite. Această dimensiune a capitalului social este de dată mai recentă, fiind propusă de Woolcock (2001), și se referă la

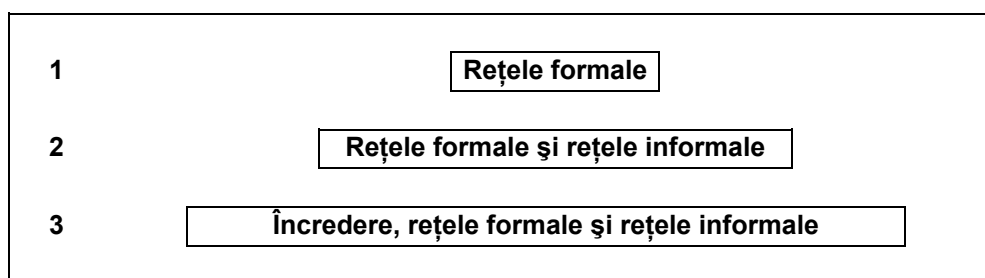
⁸ Stephen Aldridge, David Halpern, Sarah Fitzpatrick, *Social Capital. A Discussion Paper*, Performance and Innovation Unit, Admiralty Arch, London, April 2002.

capacitatea de a apela și gestiona resurse, idei și informații ale instituțiilor din afara comunității. Este cu precădere domeniul instituțiilor formale, al palierului mezo și mai ales macroeconomic.

Capitalul social se regăsește la toate **nivelurile de agregare**: micro, mezo și macroeconomic. În primul caz, are în vedere individul și sistemul său de valori, relații, norme de reciprocitate etc. În cel de-al doilea, atenția cade pe relațiile dintre și din interiorul organizațiilor, de tip orizontal sau ierarhic. Ultimul caz este și cel mai cuprinzător, fiind vorba despre mediul social, politic și economic de la nivel macro, în care se cristalizează o anumită structură socială și anumite norme și valori generale. Spre deosebire de primele două niveluri, unde avem de-a face în majoritate cu rețele informale, cel mai adesea la nivel local, acest palier înglobează și structura relațiilor dintre instituțiile formale, care țin de regimul politic, domnia legii, sistemul juridic, libertățile civile și politice. Agregarea nu se oprește aici, raționamentul putând fi condus mai departe; avem astăzi din ce în ce mai mult de-a face cu un capital social internațional, zonal, mondial.

Schema 1

Piramida conceptelor referitoare la capitalul social

Sursa: Mathew Morris, *Social Capital and Poverty in India*, IDS Working Paper 61, 1997.

Indiferent de nivelul de agregare la care ne situăm, se poate vorbi concomitent de **două forme** de capital social, și anume una structurală și una cognitivă. **Capitalul social structural** se referă la toate acele structuri și rețele sociale care facilitează distribuirea informațiilor, acțiunile și deciziile colective; această formă de capital social prezintă un grad mai mare obiectivitate și, prin urmare, este mai ușor de identificat, urmărit și analizat. **Capitalul social cognitiv** se referă la normele, valorile, atitudinile și credințele comune, împărtășite de cvasitotalitatea comunității, fiind prin aceasta un concept intangibil, cu un grad mai mare de subiectivism.

Collier⁹ operează în plus distincția între capitalul social civil și cel guvernamental - care se referă la instituțiile puse în operă de guvern pentru a îndeplini anumite obiective, imposibil de atins prin intermediul pieței.

⁹ P. Collier, *Social Capital and Poverty*, Social Capital Initiative, Working Paper No. 4, The World Bank, Washington, 1998.

Schema 2

Formele capitalului social

	Capital social structural	Capital social cognitiv
Capital social civil	Familii, rețele de prieteni, cluburi, asociații benevole ...	Valori comunitare, norme, atitudini, credințe ...
Capital social guvernamental	Statul, poliția, tribunalele, agenții guvernamentale ...	Legi, tradiții democratice, valori patriotice ...

Sursa: Nicolas Sirven, *Capital social et développement: quelques éléments d'analyse*, Centre d'Economie du Développement, Université Montesquieu-Bordeau IV, septembre 2000.

În general, capitalul social este considerat ca o **caracteristică a grupului** și mai puțin ca fiind o resursă aflată în proprietatea unui individ anume. În opinia lui Flap¹⁰, capitalul social individual este definit de cele trei dimensiuni ale sale:

1. numărul celorlalți indivizi care aparțin cercului său de cunoștințe;
2. resursele la care aceste cunoștințe au acces;
3. măsura în care individul poate apela la acele resurse, care depinde în mod fundamental de disponibilitatea respectivelor cunoștințe de a fi puse la dispoziția sa.

Lin (2001) definește capitalul social individual ca fiind “*acele resurse încorporate într-o structură socială care pot fi accesate și/sau mobilizate în vederea atingerii anumitor scopuri*”.

Pentru alți autori, capitalul social individual reprezintă o colecție a resurselor deținute de membrii rețelei personale de conexiuni sociale ale unui individ, care pot fi puse la dispoziția acestuia din urmă, ca rezultat al modului cum au evoluat în timp aceste relații.

Astfel, capitalul social individual echivalează cu posibilitatea *accesului la resursele sociale*; este vorba deci de o resursă potențială, care poate fi utilizată - cel puțin parțial - atunci când nevoile individului o solicită. Măsura sa poate fi apreciată prin relația:

$$CS = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m r_{ij} p_{ij} ,$$

unde:

- CS = indicatorul care măsoară, în integralitatea lui, capitalul social al unui individ;
- n = numărul contactelor din rețeaua de cunoștințe a fiecărui individ;
- m = numărul diferitelor tipuri de capital social ce pot fi identificate;
- r_{ij} = o cuantificare a resursei de capital de tip j corespunzătoare contactului i;
- p_{ij} = probabilitatea ca individului luat în considerare să i se permită accesul la resursele de capital social ale contactului i.

¹⁰ H.D. Flap, *No Man Is an Island: the research program of a social capital theory*, în Martin van der Gaag, Tom Snijders, “An Approach to the Measurement of Individual Social Capital”, Goningen University, The Netherlands, March 2002.

Volumul capitalului social pe care îl deține un anumit agent economic este dat de **dimensiunea rețelei** de relații și contacte pe care acesta o poate mobiliza la nevoie, dar și de **calitatea** acestei rețele. Prin generarea de capital social, simplul fapt al apartenenței la un grup poate influența și celelalte forme de capital, exercitând un **efect de multiplicare** asupra acestora.

Deși este definit la nivelul individului, acest tip de capital social nu poate fi rupt de funcționarea relațiilor sociale în spațiul mai larg al mediului micro și macroeconomic. Astfel, dificultățile conceptuale și metodologice constatate în ce privește capitalul social la nivel micro și macroeconomic nu dispar în totalitate atunci când analiza coboară la nivel de individ, rămânând o multitudine de elemente care se cer clarificate și măsurate: implicarea în relații cu ceilalți, bogăția resurselor sociale, contextul instituțional etc. Fiind prin excelență un concept multidimensional, capitalul social este încă departe de a putea fi măsurat, rămânând suficiente elemente neacoperite, chiar dacă abordările metodologice bazate pe dimensiunea rețelelor sociale au fost perfecționate în ultimii ani.

Există numeroase elemente aflate încă în dezbateră cu privire la aria de cuprindere a capitalului social. În unele accepțiuni, capitalul social include toate interacțiunile sociale, în altele doar acele interacțiuni care au caracter durabil, iar în altele pe cele care sunt durabile fie ca durată de existență, fie prin efectele pe care le generează. Nu se poate încă face distincția clară între factorii, componentele și rezultatele (externalitățile) capitalului social. Pentru unii autori, *încrederea* reprezintă un rezultat al acțiunii capitalului social, pentru alții un element al sistemului de norme și valori, ca parte integrantă a acestuia, existând și opinia că avem de-a face, concomitent, cu ambele dimensiuni. Capitalul social este privit uneori exclusiv ca un mijloc de a atinge un scop, alteleori este considerat și un scop în sine, mai ales când este vorba de obiectivul incluziunii și al coeziunii sociale.

Legat de termenul de *capital*, Kenneth Arrow¹¹ afirma că acesta presupune în mod obligatoriu cel puțin trei aspecte:

- a) o erodare în timp;
- b) renunțarea deliberată la un avantaj uman imediat;
- c) posibilitatea de a fi înstrăinat.

Faptul că ultimele două caracteristici nu sunt proprii capitalului social determină mulți autori să conteste însăși noțiunea de capital social. Cele mai puternice argumente se bazează pe constatarea, de netăgăduit nici chiar pentru promotorii acestui concept, că existența și funcționarea capitalului social au loc în afara pieței. Deși include forme de conexiuni sociale bazate pe reciprocitate, el nu reprezintă o marfă în adevăratul sens al cuvântului. În plus, capitalul social constă tocmai în acele legături care iau naștere și devin mai mult sau mai puțin durabile în afara sistemului piețelor naționale.

O concepție aparte, oarecum singulară, asupra capitalului social este pusă în discuție prin abordarea sociologică a lui Pierre Bourdieu, care, spre deosebire de ceilalți autori, își construiește teoria pornind de la ideea de **conflict social**

¹¹ Citat în Tom Shuller, *Les rôles complémentaires du capital humain et du capital social*, 2001.

ireconciliabil¹² între diferite clase sociale. Din această optică, formele de capital sunt tratate ca **simboluri** recunoscute ale puterii, prin care interesele proprietarilor de capital sunt promovate în defavoarea celorlalți. Societatea impune norme de comportament în vederea recunoașterii și acceptării acestor simboluri, care sunt asimilate mai mult sau mai puțin conștient, până în momentul în care gradul de satisfacere a intereselor celor care nu dispun de capital atinge un prag critic și dă naștere unor conflicte sociale. *Capitalul simbolic* poate lua multiple forme, esențial fiind ca actorii sociali să îl perceapă și să îl recunoască ca atare.

În concepția sa, poziția pe care o deține orice actor în economie este definită de resursele asupra cărora acesta reușește să-și exercite controlul, și anume capitalul economic, cultural și social. În ce privește capitalul social, acesta reprezintă în viziunea autorului *“ansamblul resurselor efective sau potențiale care decurg din posesiunea unei rețele durabile de relații, mai mult sau mai puțin instituționalizate, bazate pe cunoașterea sau recunoașterea reciprocă; sau, cu alte cuvinte, care derivă din apartenența la un grup - un ansamblu de agenți care nu numai că dețin proprietăți comune, ...dar care în plus sunt uniți prin legături permanente și utile.”*

Societatea este înțeleasă ca fiind o multitudine de *câmpuri*. Fiecare câmp social are specificul său, care derivă din proporția diferită cu care se combină formele de capital în cadrul său. Capitalurile, de diferite tipuri (economic, cultural și social), pe care le controlează un anumit agent reprezintă atuurile sale - cu ajutorul cărora pot fi apreciate șansele ca acesta să câștige ceea ce este pus în joc - factorii-cheie care definesc poziția actuală și posibilitățile viitoare ale diferiților actori sociali pe oricare din aceste câmpuri.

“Diferitele forme de putere sau de capital acționează pe un teren în care echilibrul are loc printr-o permanentă fricțiune... De asemenea, bătălia se dă între deținătorii formelor de putere sau de capital.”¹³ Este vorba despre o competiție între agenții și instituțiile implicate care se confruntă reciproc și adoptă anumite strategii pentru a menține și modifica în favoarea lor balanța de forțe. Fiecare posedă un nivel anume al diferitelor tipuri de capital (economic, cultural, social), iar dacă acesta este suficient de mare, le permite ocuparea unei poziții dominante în domeniul lor specific de activitate (în domeniul economic, în domeniul serviciilor publice guvernamentale, în domeniul universitar și intelectual). “Această bătălie pentru impunerea poziției dominante conduce, în fiecare moment, la o anumită balanță a puterii, adică ceea ce eu numesc *diviziunea muncii de dominare*. Bătălia se duce, de asemenea, pentru impunerea principiilor care pot legitima puterea și pentru impunerea modului celui mai legitim de reproducere a ei.”¹⁴ Autorul vorbește despre *violență simbolică*, fiind acea formă de violență care se exercită asupra unui agent social cu complicitatea acestuia din urmă, de regulă, atunci când formele și dozajul violenței sunt atât de bine instrumentate încât o fac

¹² Pierre Bourdieu, *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*, Cambridge, Polity, 1998.

¹³ Pierre Bourdieu, Loic Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity, 1996.

¹⁴ *Ibidem*.

imperceptibilă. Abătându-se de la linia dominantă, abordarea lui Bourdieu a fost adesea criticată și acuzată de fatalism, fără însă a fi respinsă cu desăvârșire.

Cert este însă că, în lipsa capitalului social, societatea în ansamblul ei ar intra în colaps. Deși se admite că legăturile și conexiunile multiple care se formează între capitalul social, pe de o parte, și economie, pe de alta, nu sunt încă suficient lămurite, ele există și nu mai pot fi eludate.

În ciuda imaturității sale sau poate tocmai de aceea, în ultima vreme, capitalul social face obiectul unor numeroase studii, interpretări, analize și investigații. Din punct de vedere economic, se insistă mai mult pe rolul instituțiilor și pe regulile care regizează tranzacțiile economice la nivel micro și macroeconomic. Instrumentarul metodologic este însă limitat și controversat. Cele mai utilizate metode de măsurare a capitalului social au în vedere gradul de participare la diferite activități comunitare (de exemplu, numărul membrilor care activează în asociațiile benevole, organizațiile nonguvernamentale, grupurile religioase sau partidele politice) sau gradul de încredere în alte persoane sau în diferite organizații și instituții formale și informale. De la relativ recenta sa apariție, capitalul social a servit deja pentru a explica fenomene dintre cele mai diverse, plecând de la performanța economică generală, rata criminalității și a dezordinii sociale, măsura în care imigranții reușesc să se integreze într-o societate, starea de sănătate a membrilor societății, ba chiar noțiunea însăși de fericire.

Considerat cu entuziasm de unii ca fiind “veriga lipsă” a teoriei economice clasice, “fața nevăzută a aisbergului”, iar de alții ca o *fata morgana* în stare să înșele cercetătorul neavizat, conducându-l spre raționamente discutabile, capitalul social reprezintă, indubitabil, un teren extrem de dificil, asemănător nisipurilor mișcătoare. Woolcock sugerează că adoptarea termenului de capital social, “încercând să explice prea multe cu prea puține mijloace”, riscă să devină un demers facil, imprecis, amalgamat și ușor de criticat. Același autor clasifică literatura actuală din domeniu pe câteva arii de preocupări:

- probleme legate de viața familială și comportamentul tinerilor;
- probleme legate de educație și formarea profesională;
- viața comunitară;
- procesele de muncă în interiorul organizațiilor;
- democrația și gestionarea afacerilor publice;
- probleme generale legate de acțiunile colective.

Într-o exprimare mai plastică, Portes¹⁵ (1998) este de părere că, în timp ce capitalul financiar al unui individ se regăsește în conturile sale bancare, iar capitalul uman în materia cenușie care acumulează cunoștințe și informații, capitalul social rezidă în dimensiunea și structura relațiilor personale. Pentru a poseda capital social, o persoană are nevoie de relații cu alții, aceștia din urmă - nu el însuși - fiind cu adevărat, în acest caz, sursa beneficiilor sale.

¹⁵ A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, “Annual Review of Sociology”, 1998.

Capitalul social se bucură astăzi de o atenție sporită și deoarece dă posibilitatea unei viziuni mai nuanțate asupra realității, punând față în față elemente de natură diferită, chiar antitetice, de exemplu:

- resursele / rezultatele;
- particularul / generalul;
- utilitatea / inutilitatea / abuzul;
- individul / colectivitatea / națiunea;
- conexiunile puternice / conexiunile slabe;
- relațiile orizontale / relațiile verticale;
- relații cu unic sens / relații de reciprocitate etc.

Sunt puse întrebări atât de complexe, încât ar putea fi cu ușurință considerate ca retorice, dacă mintea umană nu ar fi suficient de iscoditoare, încăpățânându-se mereu să caute un răspuns:

- De ce oamenii caută (sau nu caută) să facă parte din anumite organizații? (Pentru a obține anumite avantaje personale, pentru a-și aduce contribuția la progresul comunității sau pentru a face față mai bine la efectele adverse ale unor nedreptăți sociale sau abuzuri de putere?)
- Se descurcă mai bine oamenii atunci când acționează în grup decât atunci când întreprind acțiuni pe cont propriu?
- Pentru care entități sociale își manifestă oamenii atașamentul și în ce scopuri?
- Ce rol joacă capitalul social în facilitarea accesului la alte forme de capital?
- Cum influențează normele și regulile nescrise utilizarea resurselor?
- Cine are acces la organizații și care individ sau grup este exclus?
- Pe cine se bazează oamenii în caz de nevoie? Care este gradul de extindere al legăturilor pe verticală și al celor pe orizontală?
- Membrii diferitelor grupuri sau organizații reușesc să se adapteze mai bine la mediul extern, în defavoarea altora?
- Cum iau naștere, cum se dezvoltă și cum influențează diferitele forme de colaborare socială din afara pieței procesul dezvoltării economice?
- Care sunt valorile sociale dominante și cum influențează ele activitatea economică? ...

2. Capitalul social - factor de bunăstare economică și socială

2.1. Geneză. Filiațiuni de idei

În cartea sa *Democrația în America* (1835), scrisă în urma vizitei pe care a întreprins-o pe noul continent, Alexis de Tocqueville identifică o particularitate definitorie a societății americane, și anume înclinația cetățenilor săi de a înființa și de a participa activ la o mare varietate de asociații voluntare, a căror activitate nu ține nici de domeniul pieței, nici de cel al statului. Puternic influențat de această constatare, Putnam (un secol și jumătate mai târziu) duce raționamentul mai departe, construindu-și propria teorie cu privire la capitalul social. În opinia sa, tipologia normelor de conviețuire socială și măsura angajării civice în rețele sociale interconectate sunt factori care influențează în mod hotărâtor performanța instituțiilor și, în general, calitatea vieții sociale.

Asocierile voluntare au întotdeauna la bază un tip particular de conexiuni umane, în care problema confruntării intereselor contrare dispare, fiind înlocuită de o așa-numită "virtute civică", bazată pe încredere și reciprocitate, care se concretizează în urmărirea unor **obiective comune**, nu conflictuale. În astfel de cazuri, nu numai că nici una din părțile care se asociază nu pierde (ci, dimpotrivă, obține avantaje suplimentare), dar chiar și cei care nu participă efectiv au de câștigat. Asocierile voluntare sunt, prin urmare, relații câștigătoare prin definiție. Deși extrem de amalgamate ca preocupări (ligi sportive, cluburi de amuzament, grupuri religioase, uniuni sindicale etc.), sunt considerate a fi perfect comparabile din punct de vedere teoretic, politic și moral.

În viziunea lui Putnam, ca modalitate de formare, capitalul social reprezintă un **subprodus**, un produs secundar al acțiunilor umane de tip asociativ-comunicațional. Asocierile de toate tipurile nu au drept scop crearea de capital social, dar, prin participarea activă la astfel de activități, oamenii intră în relații multiple, se descoperă reciproc, își sporesc încrederea în ceilalți și în ei înșiși, devin capabili să facă față mai bine la solicitările vieții de zi cu zi. Capitalul social are o **natură duală**, fiind un bun atât privat, cât și (mai ales) unul public. Prin externalitățile pe care le induce (atât pentru cei care participă efectiv la aceste relații sociale, cât și pentru ceilalți), capitalul social întrunește caracteristicile clasice de non-exclusivitate ale unui bun public (beneficiile sale nu pot fi însușite în totalitate de unii, de ele bucurându-se toți membrii comunității, în mod nediscriminatoriu).

Putnam argumentează că, dincolo de sentimente ezoterice de comuniune și mândrie națională, capitalul social are efecte majore, chiar cuantificabile asupra vieții noastre, sub multiple aspecte. "Acolo unde încrederea și rețelele sociale înfloresc, indivizii, firmele, cartierele și chiar națiunile prosperă."¹⁶ Studii empirice

¹⁶ Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Shuster, 2000.

asupra unor colectivități au constatat **multiple externalități** care pot fi asociate cu dezvoltarea capitalului social: reducerea ratei criminalității, îmbunătățirea stării de sănătate a populației, creșterea longevității, rezultate superioare în plan educațional, o mai mare egalitate a veniturilor, realizări mult îmbunătățite în ce privește asistența socială și protecția familiei și a copilului, creșterea eficienței guvernării, reducerea corupției, impulsivitatea activităților economice, în special prin creșterea încrederii și reducerea costurilor de tranzacționare etc. Persoanele cele mai bine poziționate din punct de vedere al capitalului social sunt în general mai “sănătoase, au o locuință în proprietate, au un loc de muncă și sunt fericite” (*healthy, housed, hired and happy*).

Ca orice altă formă de capital, capitalul social este un factor de producție care se depreciază în timp, dacă nu beneficiază în permanență de investiții. Cu cât oamenii cooperează mai mult, cu atât se generează un volum mai mare de capital și invers. Rămâne însă extrem de controversată problematica celor mai adecvate strategii de menținere, înnoire și adaptare a capitalului social.

Practic, deși termenul de capital social apare mai întâi în lucrările sociologice ale lui Bourdieu (sau chiar mai devreme, în opere beletristice¹⁷), geneza și proliferarea literaturii economice consacrate acestui subiect coincide cu semnalul de alarmă pe care Putnam îl emite cu privire la slăbirea coeziunii sociale în comunitatea nord-americană. Autorul recunoaște însă că un astfel de fenomen nu este singular. Pe măsură ce societatea progresa, capitalul social se dezvoltă și se îmbogățește treptat, până în momentul în care vechile structuri comunicaționale intră în desuetudine, ceea ce marchează pătrunderea sa pe o pantă descendentă. Referitor la societatea americană, un astfel de declin s-a constatat și în trecut, o dată cu sfârșitul secolului al XIX-lea, ca urmare în principal a intrării economiei într-o nouă fază de dezvoltare, minimumul fiind atins în anii crizei economice din deceniile doi și trei ale secolului XX. Mecanismele economice au suferit modificări de esență, fără a lăsa timp capitalului social să se adapteze acestor schimbări. Ulterior însă, societatea își regăsește resursele necesare pentru a se înnoi și sub aspectul capitalului social, astfel încât acesta din urmă reîntră pe linie ascendentă, ceea ce s-a și întâmplat în cazul Americii, ultimul punct de maxim fiind atins în anii '50-'60. Revoluția tehnologică și celelalte transformări ale societății care au survenit ulterior au produs profunde deteriorări ale capitalului social, astfel încât în prezent SUA se află într-o nouă fază de minimum în ce privește capitalul social. Putnam constată nu numai o diminuare numerică a participării la activități asociative benevole, ci și o modificare a caracteristicilor acestora. Noile grupuri presupun o intensitate mult diminuată a participării, relații calitativ modificate. “Oamenii se simt legați mai degrabă de anumite simboluri, lideri și, poate, de idealuri comune și mai puțin se simt legați unii de alții”.¹⁸

În *Bowling Alone*, Putnam opinează că restaurarea gradului de angajare civică “ar fi ușurată de apariția unei crize naționale palpabile, ca, de exemplu, un

¹⁷ În romanul *Potirul de aur*, Henry James vorbește de eroina sa că ar deține un valoros „capital social”, cunoscând multe persoane influente ale lumii londoneze.

¹⁸ Rosalyn Harper, *Social Capital. A Review of the Literature*, Social Analysis and Reporting Division, Office for National Statistics, UK, October 2001.

război, o depresiune sau un dezastru natural; dar, bine sau rău, în zorii noului secol, America nu este pusă în fața unei asemenea crize cu efecte catalizatoare”. Din nefericire, această ipoteză a putut fi testată cu prilejul evenimentelor din 11 septembrie 2001. Sondajele efectuate ulterior și publicate de același autor¹⁹ relevă, într-adevăr, modificări importante ale capitalului social. În lunile care au urmat atacului, interesul manifestat pentru problemele de interes public a crescut cu 27% în rândul tinerilor, respectiv cu 8% în rândul persoanelor mai înaintate în vârstă. Deși încrederea în persoanele aflate la guvernare a crescut cu 19%, cea în poliție cu 14%, în vecini cu 10%, modificările de comportament au fost mai puțin importante ca amplitudine. Creșterea numărului celor care s-au oferit să doneze sânge, au participat la acțiuni voluntare, s-au angajat în proiecte ale comunității locale, au luat parte la acțiuni politice a fost de numai 5-7%. Participarea la alte tipuri de întruniri sociale (cluburi, biserici etc.) s-a diminuat cu 6% - probabil și ca urmare a creșterii timpului destinat urmării televizorului cu 16% (până la 3,4 ore zilnic²⁰). Pe ansamblu, evenimentele din septembrie par a fi adus modificări importante ale nivelului încrederii din societatea nord-americană, fără însă a produce mutații majore în comportamentele sociale.

Meritul lui Putnam constă în introducerea conceptului de capital social în mediul academic - care în ultimul deceniu consemnează o multiplicare a studiilor consacrate acestui subiect în ritmuri exponențiale - și mai ales în atenția decidenților politici, a guvernelor și a organismelor internaționale. Putnam însuși se bucură de un capital social aparte, fiind un veritabil consilier al președintelui SUA, care, în rapoartele sale privind starea națiunii din ultimii doi ani, cheamă actorii sociali la o mai activă implicare în problemele comunității, prin lansarea unor programe naționale de voluntariat (*Citizen Service Act*, *USA Freedom Corps*, *mentoring*²¹ etc.).

2.2. Încrederea - concept-cheie, în jurul căruia gravitează întreaga teorie a capitalului social

Putnam consideră că, deși capitalul social este dificil de încorsetat în formule, cea mai sintetică expresie a sa o reprezintă nivelul general al încrederii. Se consideră că, de regulă, cu cât sunt mai răspândite asocierile voluntare cu atât nivelul general al încrederii este mai ridicat (persoanele care activează în astfel de asocieri tind să aibă o mai mare încredere în ceilalți).

¹⁹ Robert Putnam, *Bowling together*, “The American Prospect”, February 2002.

²⁰ Creșterea timpului pe care oamenii îl petrec în fața televizorului, în defavoarea relațiilor personale, este considerată în numeroase studii ca una din cauzele declinului capitalului social în lumea contemporană, care solicită la o regândire a posibilităților de socializare interumană, prin proiectarea unor strategii de contracarare a izolării sociale. În Marea Britanie, de exemplu, două treimi din copii au un televizor în propria cameră.

²¹ Anul acesta, programului „un mentor-un asistat” îi vor fi alocate 450 milioane de dolari pentru pregătirea și recrutarea pe baze de voluntariat a unor mentori care să se ocupe de îndrumarea și sprijinirea tinerilor elevi și studenți, aflați într-o situație defavorizată.

Neliniaritatea reprezintă însă o trăsătură esențială a capitalului social, care se manifestă și în această privință. Analize recente au scos la iveală că, atunci când indivizii aderă la diferite organizații, încrederea și angajamentul lor evoluează în timp după un model cu două etape. Pentru început, într-adevăr, cele două caracteristici își sporesc valoarea, însă, după o anumită perioadă (după unele observații empirice, 5 ani), se înscriu pe o pantă descendentă, probabil și ca o reflectare a experiențelor mai puțin benefice pe care indivizii le-au acumulat, văzându-i pe alții cum profită nemeritat de pe urma eforturilor lor.

Încrederea a fost analizată ulterior de numeroși autori, ajungându-se la concluzia că este vorba de un concept multidimensional. Astfel, a vorbi despre încredere în general constituie o eroare, întrucât avem de-a face cu mai multe paliere ale acesteia, relativ independente:

- la nivel individual: în cunoscuți, în necunoscuți, în instituții locale, regionale, naționale, internaționale etc.;
- la nivel mezo și macroeconomic - încrederea manifestată în instituții, între acestea și stat etc.

Fukuyama sugerează că încrederea funcționează după modelul unor **inele, delimitate de cercuri concentrice**. În interiorul fiecărui inel operează cu relativă omogenitate câte un anumit tip de norme și valori asociativ-comunicaționale. În această ordine de idei, autorul este de părere că în țările latino-americane s-a cristalizat un arhetip moral-comportamental pe două paliere. La nivelul relațiilor de familie și al celor cu prietenii și cunoscuții apropiați, funcționează standarde morale înalte, pe când la nivelul relațiilor cu instituțiile publice se aplică criterii diferite. În opinia sa, o asemenea ruptură între cele două paliere este fundalul pe care a fost posibilă amplificarea și generalizarea corupției.

2.3. Capitalul social individual

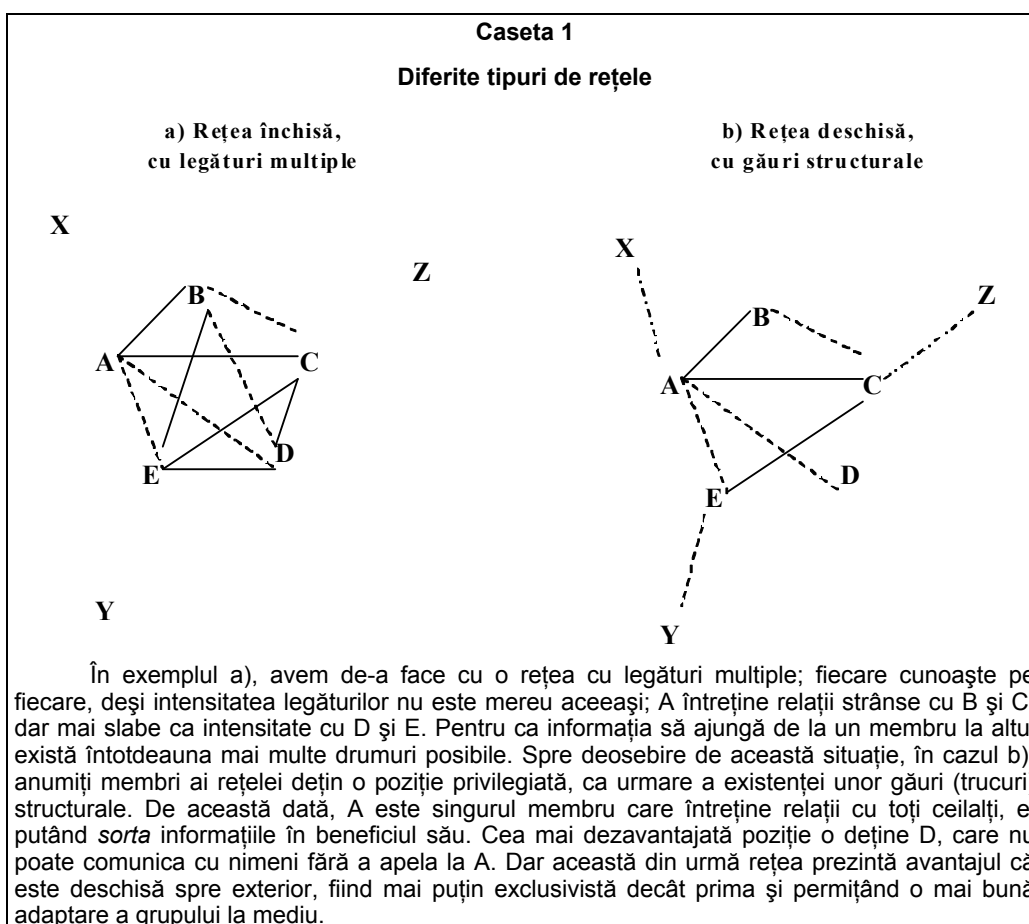
Se admite în general o departajare netă între capitalul social individual și cel colectiv, astfel încât literatura de specialitate s-a dezvoltat pe două canale diferite.

La nivelul individului, se recunoaște în primul rând rolul capitalului social pentru a reuși în viață. În cazul unor persoane de competențe egale, realizările fiecăreia sunt condiționate în mod hotărâtor de capitalul social disponibil pe parcursul vieții, începând de la cea mai fragedă vârstă. Prin descifrarea relațiilor dintre individ și ceilalți (familie, educatori, cunoscuți, șefi etc.), elementele care în mod tradițional erau considerate a fi *ingredientele* succesului (talentul, inteligența, educația, efortul, norocul) sunt reconsiderate, arătându-se rolul-cheie pe care capitalul social îl joacă pentru ca fiecare dintre acestea să se manifeste.

În 1651, Hobbes declara: "a avea prieteni înseamnă a avea putere". Ducând mai departe raționamentul, în lumina teoriei capitalului social centrate pe individ, esențial este nu doar să ai prieteni, ci să ai prieteni care dețin putere.

La nivel microeconomic, se pune accentul pe rețelele formale și informale definite printr-un set de caracteristici: numărul membrilor, tipul legăturilor dintre aceștia (directe, indirecte, puternice, slabe), frecvența acestora, calitatea lor etc.

Din punct de vedere al posibilității de lărgire a rețelei de contacte sociale, pentru a avansa, a progresa, a rezolva diverse probleme, legăturile slabe sunt cele mai importante, atât în cazul indivizilor, cât și al instituțiilor, firmelor, comunităților. Granovetter a constatat, de exemplu, cu prilejul analizelor sale, că tocmai legăturile slabe generează cele mai importante externalități pozitive în cazul în care sunt necesare informații despre ofertele apărute pe piața muncii, fapt confirmat și de alte cercetări ulterioare.²² Sub alte aspecte însă, acest tip de legături sunt mai puțin intense decât legăturile puternice, au loc în general pe fondul unei încrederi reciproce la cote comparativ mai mici, frecvența și aria lor de cuprindere este net inferioară. Se consideră de aceea că bogăția capitalului social constă într-o dozare extrem de delicată și dificilă a celor două tipuri de legături.

²² Vincent Lemieux, *Le capital social dans les situations de coopération et de conflit*, ISUMA, BELLARMIN, 2001.

2.4. Relația dintre capitalul social și capitalul uman

Se încearcă, de asemenea, o reconsiderare a teoriei capitalului uman, prin prisma contextului social, care poate favoriza sau, dimpotrivă, inhiba acumularea de cunoștințe și competențe la nivel individual. În general, cele două forme de capital par a se sprijini și potența reciproc una pe cealaltă.

Schema 3

Asemănări și deosebiri între capitalul social și capitalul uman

	Capital uman	Capital social
Obiect	- agentul individual	- relațiile
Comensurare	- durata studiilor - calificări - competențe	- atitudini - valori - participare - numărul de membri ai rețelei - gradul de încredere
Rezultate	- directe: venituri, productivitate - indirecte: sănătate, activități comunitare	- coeziune socială - randamente economice - dezvoltarea capitalului social
Modelare	- liniară	x

Sursa: Tom Shuller, *Les rôles complémentaires du capital humain et du capital social*, 2001.

Progresul în ce privește capitalul uman nu poate fi rupt de contextul social în care acesta se poate desfășura, astfel încât de modul cum se reușește stimularea și dezvoltarea capitalului social depinde în mod hotărâtor succesul politicilor educaționale. Se subliniază astfel că procesul învățării nu se limitează la sistemul de învățământ, ci este unul continuu, în care un rol fundamental îl joacă rețelele formale și informale. În procesul educației copilului, capitalul social produce o multi-tudine de efecte, favorabile sau nefavorabile, care se propagă prin diverse mecanisme:

- relația părinte-copil;
- relația dintre părinți;
- relația părinte-școală;
- anturajul părinților și al copiilor etc.

Ca și în cazul capitalului uman, capitalul social se depreciază în timp, dar nu se depreciază prin utilizare, ci dimpotrivă, "sporește și de dezvoltă de la sine prin utilizare".²³

²³ Nicolas Sirven, *Capital social et développement: quelques éléments d'analyse*, Centre d'Economie du Développement, Université Montesquieu-Bordeau IV, septembre 2000.

În prezent, influențele și conexiunile dintre capitalul social și cel uman fac obiectul a numeroase studii și analize empirice, care conduc la desprinderea unor concluzii interesante, cum ar fi:

- pe parcursul înaintării în vârstă, capitalul social al indivizilor manifestă mai întâi un trend ascendent, pentru ca spre finalul vieții să pătrundă într-o fază diferită, de declin;
- cu cât o persoană apreciază că în viitor mobilitatea sa profesională va fi mai ridicată, cu atât capitalul său social va înregistra cote mai scăzute;
- în profesiile care presupun un grad mai înalt de calificare și în care aptitudinile social-comunicaționale constituie un element important de apreciere și retribuire a efortului personal, capitalul social va înregistra valori mai înalte;
- valorile capitalului social sunt în general mai ridicate la persoanele care dețin în proprietate o locuință;
- pe măsură ce crește distanța fizică dintre indivizi, conexiunile interpersonale sunt puternic diminuate;
- persoanele care investesc în acumularea de capital uman vor investi mai mult și în ce privește capitalul social;
- capitalul social presupune multiple complementarități interpersonale, care generează, între altele, și procese de învățare.

Procesul de învățare și perfecționare este privit astăzi nu doar ca o caracteristică a indivizilor, ci și a organizațiilor, a firmelor care participă la competiția pe piețele naționale și internaționale. Este vorba de “a învăța în timpul utilizării” (**learning by using**), “a învăța în timpul producției” (**learning by doing**), “a învăța prin împărtășirea în comun a cunoștințelor” (**learning by sharing**). Cunoașterea nu constă numai în **informații codificate**, care pot fi transmise relativ ușor prin mijloacele tradiționale, ci și în **informații tacite**, care nu pot fi asimilate decât cu aportul esențial al capitalului social.

Însăși inovarea nu mai este percepută ca fiind un salt care apare în urma cunoștințelor avansate ale unui cercetător izolat, ci ca un proces care, pe lângă soluții tehnice, se bazează pe interacțiuni sociale. Fundamentele inovației nu constau doar în formele tangibile de capital (fizic, financiar), ci și în abilitatea de a combina formele intangibile de capital, în special capitalul social.

Descoperirile științifice, oricât de valoroase ar fi, nu ar pătrunde în sfera economică cu rapiditatea care se constată în prezent dacă nu ar funcționa o rețea complexă de relații economice, dar și sociale, între diverșii actori implicați. Este vorba atât de relații formale, cât și informale, desfășurate atât în interiorul, cât și în afara firmelor și formând rețele de mare densitate.

În contextul noii economii bazate pe cunoaștere și inovare, capitalul social devine un factor-cheie în asigurarea succesului unei activități. În lipsa acestuia, celelalte forme de capital rămân inerte sau nu pot fi valorificate pe deplin. Însăși

ideea de eficiență, de productivitate și competitivitate își modifică esența: "Productivitatea nu mai este privită în prezent ca **un rezultat cumulativ al productivității operațiilor**, ci mai degrabă ca **o rezultată a unui sistem de relații productive**, în care competitivitatea firmei depinde de productivitatea **interfețelor și interacțiunilor**. Noile criterii solicită o nouă paradigmă organizațională și funcțională, în care performanța firmei depinde de densitatea și relevanța relațiilor și de cooperarea dintre actorii sistemului productiv (alte firme, furnizori, finanțatori, institute de cercetare, educație, agenții de dezvoltare regională etc.), desfășurată în rețele complexe de colaborare. Astfel, pasul înainte este reprezentat de rețelele informațional-cognitive, care dezvoltă capacități suplimentare și facilitează accesul la valori localizate în afara companiei."²⁴

2.5. Analize și constatări empirice

Ca și celelalte forme de capital, capitalul social reprezintă o resursă importantă pentru dezvoltarea economică și socială, însă natura sa specifică îl deosebește în multe privințe de capitalul fizic, natural, financiar sau uman.

Capitalul social este cel mai adesea un produs secundar al contactelor umane, un subprodus care se creează uneori deliberat, dar în decursul desfășurării unor activități care nu au ca scop explicit, declarat, formarea capitalului social. Procesele de formare și dezvoltare a capitalului social se desfășoară aproape fără excepție pe perioade lungi și foarte lungi de timp, fiind greoaie și anevoioase, dificil de influențat prin politici anume stabilite. Deși crearea capitalului social este atât de problematică, erodarea și distrugerea sa se poate produce din păcate mult mai rapid, mai ales când au loc perturbații sub influența forțelor pieței. Putem cita astfel ca exemplu procesul de dezvoltare a capitalului social în societatea rurală din Danemarca. Aici, în decurs de aproximativ un secol, asociațiile sătești având ca obiect prelucrarea laptelui s-au dezvoltat și s-au multiplicat, dar, sub influența forțelor pieței, a fost nevoie de numai unul-două decenii pentru a se distruge întregul capital social creat. Din 1960 până în 1990, numărul lăptăriilor scăzuse de la 200 la 70 de mii. Dar astfel de situații - însă mult mai radicale și mai profunde prin implicațiile lor - pot fi aduse în discuție atunci când se analizează ceea ce s-a petrecut în țările Europei Centrale și de Est, o dată cu debutul tranziției la economia de piață. Transformările survenite aici, lăsând la o parte orice considerente de natură *pur economică*, au produs într-o primă fază un efect exploziv asupra capitalului social. Formele anterioare de socializare, arhitectura relațiilor interumane, valorile și normele sociale au devenit peste noapte desuete. Nou introdusele mecanisme economice, oricât de perfecționate ar fi fost, au venit pe terenul arid al unui capital

²⁴ L. Lengrand, I. Chatric, *Business Networks and the Knowledge-Driven Economy*, Brussels, European Commission, 1999.

social derutat și derutant, aflat în derivă, astfel că, nu întâmplător, rezultatele obținute au fost, de asemenea, mult sub așteptări.

Capitalul social corespunde unui anumit **context** de care nu poate fi rupt (un ansamblu de condiții și posibilități); prin urmare, este vorba de o resursă care nu poate fi transferată automat dintr-un mediu în altul fără a-și pierde sau a-și modifica considerabil valoarea; deși presupune relații de reciprocitate, capitalul social nu reprezintă o marfă, nu se tranzacționează pe nici o piață, ci dimpotrivă, reprezintă o resursă care circulă în paralel cu sistemul piețelor naționale, dar intersectându-l și suprapunându-se adesea cu acesta. **Caracterul său eminentamente temporal și nonuniversal îi conferă un statut intangibil, extrem de dinamic și în permanentă transformare.**²⁵

Capitalul social nu se pretează la modelarea matematică de tip clasic, este greu de încadrat în tipare. Trăsăturile sale conduc automat la **reacții de nonliniaritate**, conexiuni multiple, comportamente atipice, neuniforme. Se subliniază adesea că maximizarea capitalului social nu este în orice situație un obiectiv de dorit, *mai mult* neînsemnând în acest caz neapărat *mai bine*.

Complexitatea capitalului social, caracterul său mereu schimbător, viu, dar și extrem de volatil, precum și relativa sa tinerețe pe arena științei economice dau naștere la numeroase imprecizii, confuzii, dispute și comentarii. Se confundă adesea efectele (externalitățile) capitalului social cu componentele sale sau acestea din urmă cu factorii care conduc la apariția sa.

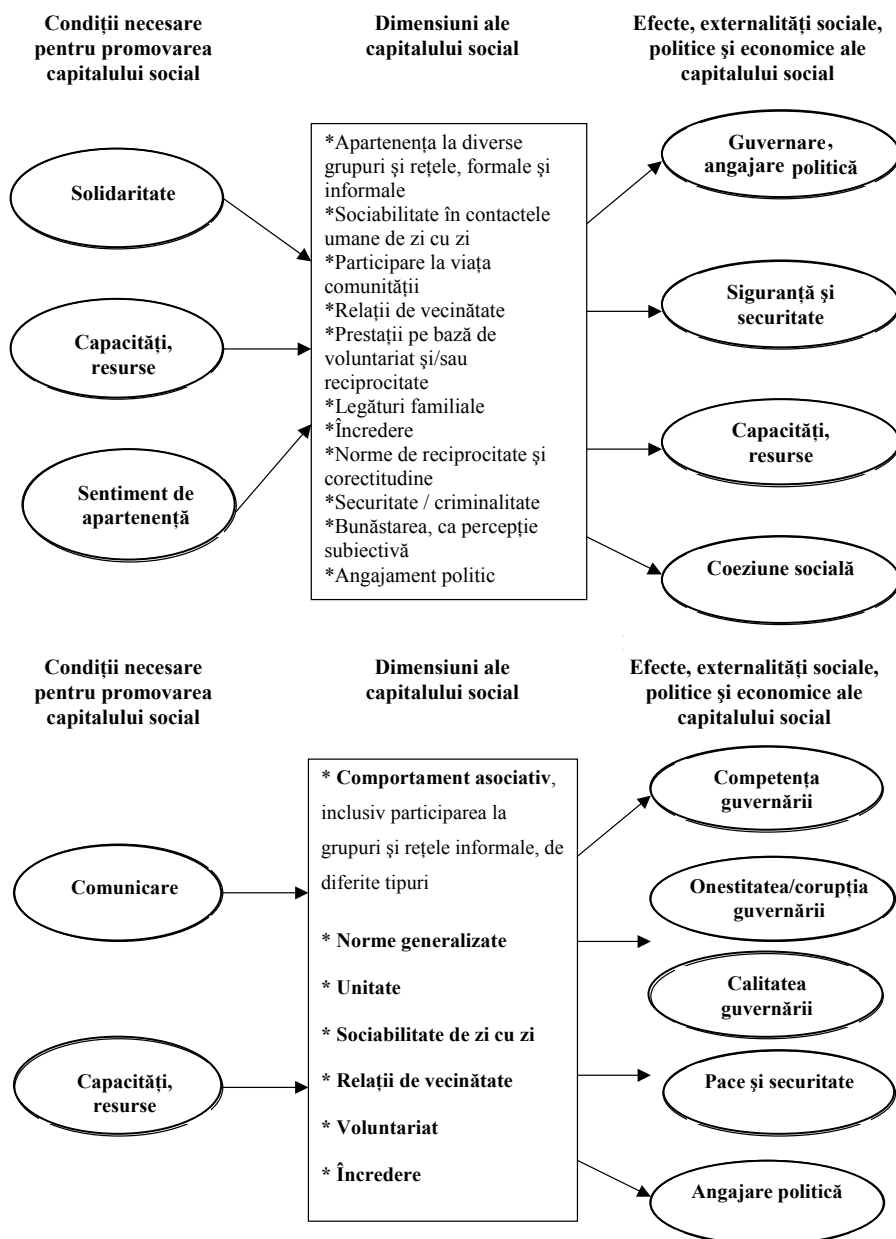
Deși există tentația de a considera capitalul social ca fiind *colacul de salvare* care poate suplini cu succes costisitoarele politici ale statului bunăstării, impunând astfel retragerea statului de pe această arenă și concentrarea eforturilor sale către alte obiective, opinia majoritară este însă că relația dintre stat și capitalul social nu este una de substituție, ci de complementaritate.

Aceleași constatări rămân valabile și referitor la conexiunile dintre capitalul social și sistemul piețelor din economie.

²⁵ *Ibidem.*

Schema 4

Componente, precondiții și externalități ale capitalului social - cadre diferite de analiză -

Sursa: Deepa Narayan, Michael F. Cassidy, *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory*, Current Sociology, March 2001.

2.6. Capitalul social și rolul său în funcționarea piețelor din economie

În ce privește **piața muncii**, capitalul social contribuie în mod decisiv la procesele care au loc aici, atât în cazul recrutării personalului, cât și în organizarea muncii, gestiunea internă a personalului, relațiile patronat-sindicate etc.

Din punctul de vedere al celui care solicită un loc de muncă, capitalul social de care dispune acesta joacă un rol crucial pentru reușita sa. În primul rând, comunicativitatea, capacitatea de a lucra în echipă sunt calități esențiale, pe care orice angajator le are în vedere încă de la primul interviu. În plus, studii recente întreprinse în statele occidentale au scos în evidență că majoritatea persoanelor care și-au găsit o slujbă nu au obținut-o printr-un oficiu de plasare a forței de muncă, ci au găsit-o ca urmare a informațiilor puse la dispoziție de cercul propriu de cunoștințe și relații.

Un astfel de studiu²⁶ examinează procesul de recrutare al unei companii americane de mărime medie din domeniul tehnologiilor de avangardă, colectând informații de la 35.000 de persoane care s-au adresat firmei în vederea ocupării unui loc de muncă. Una din principalele constatări a fost aceea că, deși decizia de angajare nu a fost condiționată de criterii rasiale, modalitatea prin care solicitanții au aflat de existența unor posturi vacante comportă deosebiri esențiale. Astfel, procentul celor la care informația a ajuns prin intermediul unei cunoștințe a fost de 80% în cazul albilor, dar de numai 5% în cazul persoanelor de culoare. Posibilitatea de a accesa și de a utiliza efectiv o rețea de contacte sociale cât mai largă are o importanță majoră atunci când o persoană se află în căutarea unui loc de muncă. Segmentarea societății, indiferent de criteriu, reprezintă un handicap major pentru persoanele aparținând grupurilor mai puțin bogate în capital social, amplificând riscul ca acestea să nu se integreze pe piața muncii. Alte studii constată că același raționament se aplică și pentru a explica perpetuarea și adâncirea precarizării economice în cadrul unor comunități defavorizate (ghetouri, imigranți etc.).

Observațiile anterioare rămân valabile și în ce îi privește pe patroni. Mulți dintre aceștia, pentru a-și spori șansele de a găsi un angajat serios, pe care se poate conta, nu apelează la oficiile de plasare, ci își folosesc propria rețea de cunoștințe sau solicită chiar recomandări din partea angajaților deja existenți. Capitalul social îi permite patronului obținerea unor informații suplimentare - care nu sunt disponibile pe canalele clasice - cu privire la angajații potențiali și efectivi. Metodele și tehnicile formale de evaluare a personalului oferă o bază solidă pentru luarea celor mai bune decizii în domeniul politicii resurselor umane, însă acestea nu acoperă toate problemele. De regulă, angajatorii apelează la capitalul social disponibil pentru a suplini lipsurile metodelor formale de evaluare și monitorizare. Pentru acest obiectiv, efecte favorabile rezultă în urma dezvoltării

²⁶ T. Petersen, I. Saporta, M. Seidel, *Offering a Job: Meritocracy and Social Networks*, "American Journal of Sociology", November, 2000.

acelei componente a capitalului social al managerului / firmei care se referă la legăturile personale ale echipei de conducere cu propriii angajați, cu comunitatea, rețelele formale și informale între întreprinderi, relațiile cu organizațiile sindicale interne și externe firmei etc. Prin intermediul acestora, se pot apela și obține informații utile asupra unei game extrem de largi de subiecte legate de forța de muncă (capacitățile și aptitudinile individuale, gradul de motivare în muncă, calitățile/defectele personale - cinste, hărnicie, seriozitate, colegialitate etc. - rezultatele profesionale anterioare, situația familială, lista nefiind nici pe departe exhaustivă). Astfel de canale informaționale servesc nu doar în cazul în care au loc noi angajări, ci și în ce privește salariații existenți și pot contribui, dacă sunt bine utilizate, la fundamentarea mai adecvată a salarizării individuale, ceea ce, de fapt, nu reprezintă nimic altceva decât o legătură mai puternică între remunerare și productivitatea muncii, ca una din condițiile esențiale ale eficienței globale a firmei.

De altfel, capitalul social servește în același mod la completarea informațiilor disponibile cu elemente suplimentare și în ce privește partenerii de afaceri, instituțiile puterii locale și centrale, concurenții etc. Departe de a fi minore, astfel de *bonusuri* pot avea în multe situații o importanță hotărâtoare asupra succesului sau insuccesului firmei în ducerea la bun sfârșit a obiectivelor sale.

În ce privește **piața creditului**, capitalul social este, de asemenea, o resursă potențială importantă, încă neapreciată la adevărata sa valoare. Indiferent că este vorba de întreprinzători sau de persoane particulare, lipsa unor active care să servească drept garanții bancare restrânge mult posibilitatea accesului la credite. Așa se face, de altfel, că regulile pieței împiedică de fapt banii să pătrundă exact acolo unde este cel mai mult nevoie de ei. Există și funcționează deja în numeroase țări o mare varietate de experimente care au reușit să activeze în paralel cu piața bancară, în care rolul garanțiilor bancare este preluat de garanțiile disponibile prin intermediul capitalului social. Așa-numita piață a microcreditelor funcționează atât la nivel informal, cât și la nivel formal, întrucât din ce în ce mai multe bănci care operează în țările în curs de dezvoltare au sesizat rezervele importante existente pe acest sector neacoperit și încearcă să se adapteze din mers.

De altfel, nici chiar în cele mai bogate state ale lumii, care beneficiază de cele mai permissive sisteme de creditare, rolul capitalului social nu poate fi minimalizat. Astfel, referitor la SUA, putem aminti că un sondaj al US Small Business Administration a scos la lumină că 75% din cei care s-au lansat într-o afacere și-au asigurat fondurile inițiale prin intermediul unor cunoștințe care le-au devenit ulterior asociați (prieteni, colegi, cunoștințe, avocați, agenți de asigurări etc.). Piața informală a capitalului s-a dovedit a fi atât de însemnată, încât, în ce privește asigurarea creditelor pentru pornirea unei noi afaceri, o depășea pe cea profesională. De asemenea, se mai poate adăuga și constatarea că, de regulă, companiile care întrețin relații apropiate cu bancherii care îi deservește obțin credite mai avantajoase.

Externalitățile induse de capitalul social se repercutează și asupra celorlalte piețe din economie: piața capitalurilor, piața bunurilor și serviciilor. *“Ai putea fi și*

mai surprins dacă ai afla că rețelele sociale au o importanță majoră pentru decizia de a cumpăra acțiuni, chiar și atunci când este vorba de companii gigant cotate la bursa din New York. Sondajele întreprinse au arătat că decizia de a cumpăra acțiuni, atât în cazul instituțiilor, cât și al investitorilor individuali, a intervenit în urma unor informații provenite de la prieteni, cunoștințe sau parteneri de afaceri sau pur și simplu deoarece s-a aflat că cineva cunoaște pe altcineva care a cumpărat acțiuni. Contrar înțelepciunii populare, puțini investitori își bazează decizia lor de a cumpăra acțiuni pe tehnici atât de impersonale cum sunt analizele tehnice sofisticate ale situației companiei. Analizele mele arată că rețelele sociale au o mare influență asupra comercianților și brokerilor bursieri.”²⁷

Succesul unei firme depinde de numeroși factori intangibili, cum ar fi capacitatea acesteia de a se integra în rețele organizaționale, de a iniția și a-și menține o multitudine de contacte, direct sau prin intermediari, cu alte întreprinderi, instituții, centre de cercetare, universități, organisme publice etc.

Lipsa încrederii în parteneri impune întotdeauna un consum ridicat de resurse, care să prevină și să limiteze riscurile de a fi înșelat în afaceri. Pe lângă probabilitatea mai mare de a reuși în ceea ce și-au propus, un mediu în care încrederea se află la cote ridicate va permite agenților economici (indivizi și firme) să facă importante economii. Litigiile vor fi mai rar întâlnite. Dispare sau se reduce nevoia încheierii unor acorduri contractuale scrise, cu clauze complicate și greu de negociat. Se diminuează ponderea resurselor distorsionate de la activitatea productivă, pentru a fi alocate unor scopuri de protejare împotriva violării drepturilor de proprietate, pentru mite, surmontarea unor probleme birocratice etc.

“Firmele care își desfășoară activitatea în comunități cu un puternic capital social vor beneficia întotdeauna de un avantaj competitiv, întrucât practicile nelociale vor fi mai rare, informațiile esențiale vor putea fi schimbate pe bază de voluntariat, angajamentele au șanse mai mari de a fi onorate, salarii vor beneficia mai ușor de informații tacite, părțile contractante se vor situa adesea pe aceeași parte a baricadei.”²⁸ Un astfel de avantaj devine și mai important în contextul globalizării, care conduce la amplificarea diviziunii muncii, astfel încât firmele simt mult mai acut nevoia de coordonare, atât în interior, cât și cu mediul exterior.

2.7. Externalități pozitive multiple

Unul din puținele puncte de convergență ale cercetărilor întreprinse asupra capitalului social este acela că externalitățile induse de acesta nu se limitează la un singur palier al proceselor economico-sociale, ele acționând atât la nivelul unor agenți economici individuali, cât și la scară micro, mezo și macroeconomică și, nu în ultimul rând, la scară internațională și mondială.

²⁷ Wayne E. Baker, *Achieving Success through Social Capital: Tapping Hidden Resources in Your Personal and Business Networks*, John Wiley & Sons, 2000.

²⁸ Rejean Landry, Nabil Aamra, Moktar Lamari, *L'influence du capital social sur les décisions d'innovation des entreprises manufacturières*, Département de Science Politique, Université Laval, Quebec, octobre, 2002.

De altfel, însăși accepțiunea termenului de dezvoltare economică a evoluat mult în timp, astfel încât aceasta presupune astăzi mult mai mult decât simpla creștere economică, fiind de fapt vorba de un progres durabil al situației agenților economici, atât din punct de vedere economic, cât și social. În acest sens, Collier²⁹ este de părere că rolul capitalului social - ca factor de dezvoltare economică - se manifestă prin trei canale:

- cunoașterea comportamentului agenților economici;
- cunoașterea mediului economic (condițiile generale de pe piața bunurilor și serviciilor, a forței de muncă, tendințele generale etc.);
- acțiuni colective (asocierea benevolă, prin punerea în comun a unor resurse, pentru atingerea unor obiective convergente).

La nivel individual, adesea capitalul social suplinește o parte din funcțiile protecției sociale, contribuind la asigurarea unor condiții esențiale pentru sănătatea și fericirea fiecăruia. El permite în primul rând incluziunea socială, care "presupune o largă răspândire și difuzare a experienței sociale, o participare activă la viața societății, o egalitate lărgită a șanselor și posibilităților individuale, un nivel de bunăstare elementar pentru toți cetățenii."³⁰ În opoziție cu aceasta, excluziunea socială "este un fenomen de alienare și de distanțare în raport cu restul societății... Excluziunea socială se manifestă prin împiedicarea, chiar și temporară, a unei persoane de a participa la relațiile sociale și la construcția societății." Excluziunea nu se referă doar la defavorizarea din punct de vedere material a celor săraci, ci și la incapacitatea acestora de a-și exercita plener drepturile sociale, culturale și politice pe care le au ca cetățeni.

În aceeași măsură, capitalul social reprezintă fundamentul și motorul care face posibilă coeziunea socială, ca proces continuu de elaborare și diseminare a unui ansamblu de valori, de partajare a riscurilor, a provocărilor și a posibilităților, pe fondul unui sentiment general de încredere, speranță și reciprocitate între toți cetățenii. "În viziunea Băncii Mondiale, conceptele de coeziune socială și de capital social sunt sinonime. (...) În optica Uniunii Europene, coeziunea socială reprezintă o condiție esențială a securității democratice - divizarea și inegalitățile sociale nu sunt numai injuste, dar și incapabile să garanteze stabilitatea societății pe termen lung."³¹

Se constată o corelație puternică între capitalul social și **statutul social** al individului, conferit de mai multe elemente, printre care capitalul uman acumulat, tipul profesiei, funcția la locul de muncă, apartenența politică etc. Oamenii tind să acorde o mai mare importanță celor care beneficiază de un statut social mai ridicat, astfel încât cei poziționați pe o treaptă superioară a societății vor beneficia de o mai mare bogăție a capitalului social.

²⁹ P. Collier, *Social Capital and Poverty*, *Social Capital Initiative*, Working Paper No. 4, The World Bank, Washington, 1998

³⁰ Amartya Sen, *Development as Freedom*, Oxford University Press, 2001.

³¹ Jane Jenson, *Santé de la population*, Institute des Etudes Européennes, Université de Montréal et Université McGill.

În cazul firmelor, se constată:

- o reducere considerabilă a riscurilor de tot felul (neonorarea contractelor, concurență neloială);
- reducerea costurilor de tranzacționare;
- facilitarea accesului la diferite resurse externe, servicii, piețe, informații;
- reducerea birocrăției;
- posibilitate crescută de a-și găsi piețe de desfacere și de a beneficia de economii de scară;

În multe domenii, a avea relațiile, cunoștințele cele mai bune reprezintă un atu mai important decât alte resurse de capital.

La nivelul comunităților, un capital social bogat, valoros, generează:

- o mai bună gestionare a resurselor comunitare;
- o mai eficientă mobilizare a resurselor disponibile;
- o viteză de reacție sporită la nevoile comunității;
- o creștere a capacității de adaptare la schimbarea mediului extern;
- posibilități sporite de a influența deciziile comunitare și pe cele de la nivelul ierarhic superior, inclusiv în domeniul legislației și al politicilor și strategiilor economice și sociale.

Se admite, în general, că cea mai pleneră dezvoltare pe care o poate atinge capitalul social are loc în cadrul unor comunități relativ restrânse, bazate pe relații de tip orizontal. Este cazul grupurilor constituite pe criterii etnice sau religioase, al microcartierelor sau chiar al localităților de dimensiuni medii. În astfel de cazuri, rețelele contactelor sociale sunt mult mai dense, găurile structurale pot fi evitate cu ușurință, comunicarea are loc mai ușor și mai rapid, predomină relațiile de reciprocitate și de întraajutorare, normele și valorile morale sunt mult mai strict respectate, iar încălcarea lor este sancționată mai dur, fiind astfel descurajată.

Analizând retrospectiv, pe baza a ceea ce astăzi înțelegem prin capital social, se poate spune că religia este și a fost întotdeauna recunoscută ca un puternic element al capitalului social. Sunt citate în același context cazurile unor grupuri etnice care, tocmai prin dezvoltarea capitalului social, au reușit să supraviețuiască pe un teren străin; sprijinindu-se reciproc prin rețelele proprii pentru a se ajuta în activitățile economice, au sfârșit adesea prin a se specializa în anumite activități, ramuri specifice. Exemplul clasic citat în acest sens este cel al comercianților evrei de diamante din New York, care și astăzi își încredințează unii altora saci întregi de pietre neșlefuite pentru diverse operații, fără a le număra în prealabil și fără a apela la nici un fel de contract scris sau alte forme de asigurare împotriva riscurilor.

Există însă riscul ca acele comunități închise, exclusiviste, să conducă la efecte perverse pentru cei din afara lor și de aceea se subliniază că aprecierea nivelului atins de capitalul social trebuie să aibă în vedere măsura în care se reușește evitarea polarizării sociale, fie ea pe criterii etnice, religioase sau în funcție de nivelul venitului.

La nivel macroeconomic se admite în primul rând că dezvoltarea economică este favorizată în țările în care, pe lângă protejarea drepturilor de proprietate,

instituțiile reușesc să descurajeze comportamentele neproductive, promovând spiritul antreprenorial, pe fondul creării unui climat economic favorabil investițiilor, nu activităților speculative, care îmbogățesc pe unii fără a genera, în contrapartidă, rezultate economice care să justifice aceste câștiguri.

Scurtarea “distanței informaționale” între puterea centrală și publicul larg, între furnizorii și beneficiarii bunurilor publice, între strategii și aplicanții politicilor economico-sociale reprezintă un avantaj extrem de important pe care societatea îl poate obține pe seama capitalului social, reușindu-se astfel o cibernetizare a circuitelor informaționale la nivel național.

Studii empirice întreprinse în diverse țări au concluzionat că eficiența și calitatea guvernării sunt superioare în acele țări și regiuni în care nivelul general al încrederii și gradul de angajare publică sunt comparativ mai ridicate.³² Externalitățile pozitive pe care capitalul social le poate genera în această privință se propagă pe diverse canale:

- promovarea valorilor cetățenești, o mai mare atenție pentru problemele comunității, o mai bună respectare a legilor, cooperare mai fructuoasă între organisme ale statului și cetățeni, o colectare mai bună a impozitelor etc.;
- cetățenii devin “consumatori mai sofisticăți” ai politicilor economico-sociale, creându-se o multitudine de canale prin care aceștia capătă o viziune mai largă asupra contextului politic, se mobilizează pentru acțiuni de lobby în vederea unor obiective de interes general;
- aparatul birocratic și cel al puterii politice reușește o mai bună cooperare și coordonare internă și cu publicul larg, beneficiind de rețele comunicaționale multiple (orizontale, verticale, deschise).

“Grade înalte de coeziune socială sunt atinse atunci când capitalul social corespunzător relațiilor verticale este puternic, reflectând relații deschise, responsabile, între stat, pe de o parte, și indivizi și comunități, pe de alta... Asemenea societăți se vor caracteriza prin incluziune, respectarea legilor, mijloace de informare deschise tuturor, absența corupției în guvernare. Spre deosebire de această situație, atunci când legăturile verticale sunt slabe, iar capitalul social de aderență (*bonding social capital*) este puternic (dominat de relații de rudenie sau de apartenență la o etnie), coeziunea socială va avea de suferit. Societatea va fi marcată de excludere socială, inegalitate și opresiune.”³³

Există voci care susțin că, în lumina teoriei capitalului social, rolul statului se cere diminuat, o mare parte a atribuțiilor sale fiind preluate de către capitalul social, pe măsură ce acesta se dezvoltă. Se susține chiar că însăși povara politicilor care acompaniază statul bunăstării - pe care economiile occidentale o resimt cu acuitate crescândă în contextul amplificării competiției globale - va putea

³² Stephen Aldridge, David Halpern, Sarah Fitzpatrick, *Social Capital. A Discussion Paper*, Performance and Innovation Unit, Admiralty Arch, London, April 2002.

³³ Christiaan Grootaert, Thierry van Bastelaer, *Understanding and Measuring Social Capital. A Synthesis of Findings and Recommendations from the Social Capital Initiative*, USAID-IRIS, January 2002.

fi ușurată substanțial dacă se va reuși dezvoltarea capitalului social, întrucât astfel se va putea renunța la costisitoarele politici de asistență socială fără ca cetățeanul să resimtă o înrăutățire a situației sale. Realitatea însă arată că relația dintre stat și capitalul social este mai degrabă una de complementaritate și eficientizare reciprocă, întrucât cele mai înalte niveluri ale participării sociale și ale asocierii voluntare, cele mai dense și mai bogate rețele de socializare formală și informală sunt caracteristice tocmai acelor națiuni care și-au construit de-a lungul timpului cele mai vaste și acoperitoare sisteme de securitate socială.

Un teren încă insuficient explorat este cel al capitalului social la nivel internațional, care capătă o importanță sporită în contextul accelerării proceselor de globalizare. Există deja și funcționează de multă vreme instituții cu vocație internațională și mondială, care au acumulat în timp un bogat capital social.

Este, de asemenea, citat în acest context rolul major pe care îl poate juca internetul în cristalizarea și mobilizarea capitalului social internațional, ca principală cale de a depăși piedicile impuse de distanțele mari care intervin pe acest palier.

O problemă controversată și dificil de operaționalizat este aceea a importului/exportului de capital social. Ideea se suprapune pe mai vechile dezbateri privind transferul de modele culturale din Occident către țările lumii a doua și a treia, care se vede asaltată prin mijloacele de informare în masă de un arhetip socio-cultural și comportamental străin.

Se afirmă chiar că dificultățile întâmpinate de țările sărace în dezvoltarea lor, insuccesele înregistrate până acum de politicile de creștere economică sunt determinate în mare parte de lipsa unui capital social adecvat, care să permită transformărilor economice să devină cu adevărat funcționale. În vederea îmbunătățirii asistenței acordate țărilor lumii a treia, Banca Mondială a întreprins numeroase studii de caz, ajungând la concluzia că, pentru succesul programelor sale, este esențială găsirea mai întâi în țările asistate a unor grupuri-țintă, dacă există, care să poată juca ulterior rolul de diseminator al bunelor practici pentru restul comunității. "Agenții externi pot ajuta la crearea capitalului social, dar prezența lor se poate solda cu o atitudine de dependență din partea comunității... Actorii externi, cum ar fi organizațiile nonguvernamentale, va trebui să asiste (la reorganizarea societății, n.n.), dar având ca obiectiv retragerea lor după o perioadă de timp rezonabilă."³⁴

2.8. Externalități negative. Efecte perverse. Critici ale teoriei capitalului social

Externalitățile generate de capitalul social pentru individ și pentru societate nu sunt însă întotdeauna și în mod automat pozitive. Prezența capitalului social nu garantează obținerea unor efecte favorabile, ba dimpotrivă.

³⁴ *Ibidem.*

Adesea, capitalul social nu numai că nu favorizează incluziunea socială, dar chiar provoacă excluderea. Poziția lui Putnam, conform căreia de efectele benefice ale asocierilor beneficiază chiar și cei care nu sunt membri, a fost ulterior contestată. Doar asocierile care rămân permanent deschise pentru noi membri se dovedesc a fi benefice din punct de vedere al incluziunii sociale pentru societate, în ansamblul său. Legăturile extrem de puternice din cadrul unor comunități construite pe criterii etnice, religioase sau pe diverse alte considerente se pot dovedi de multe ori extrem de restrictive față de agenții externi și limitează libertatea membrilor proprii. Bandele de tineri, mafia, cartelurile drogurilor, în unele cazuri, chiar grupuri de vechi prieteni sunt cele mai des citate exemple de asocieri care, deși înregistrează valori ridicate ale capitalului social, nu produc beneficii pentru cei din afara lor. Există și cazuri în care unii membri ai grupurilor caracterizate prin legături puternice, dar valori și norme rigide sunt constrânși la acțiuni împotriva voinței lor, de teama de a nu fi ostracizați de comunitatea din care fac parte.

Contestatarii teoriei capitalului social argumentează chiar că acesta reprezintă de fapt o resursă cu o anumită valoare doar în măsura în care nu poate fi disponibilă pentru toți. Spre exemplu, dacă toți solicitanții unui loc de muncă ar dispune de cunoștințe care să-i informeze sau să-i recomande către eventualii angajatori, fiecare candidat ar porni de pe poziții egale, dar nimeni nu ar mai dispune de un atu în această competiție.

În opinia unor alți autori, nu toate avantajele care decurg din posedarea unui capital social conduc la efecte benefice pentru societate, fiind necesară o departajare a acestora:

- cele care rezultă din simpla situație de *apartenență* la o rețea de contacte sociale se apreciază în general ca benefice;
- avantajele care apar ca urmare a *statutului* de care beneficiază o persoană în cadrul comunității tind să se repercuteze în mod nefavorabil asupra societății.

Aflată încă în faza copilăriei sale, a dezvoltării, dar și a imaturității, teoria capitalului social este supusă la numeroase critici.

Se acuză în primul rând lipsa de claritate a indicatorilor și a instrumentelor de măsurare a capitalului social, confuzia și suprapunerile între determinanții și efectele capitalului social. Numeroși autori își pun întrebarea dacă încrederea precede sau succede existența unui capital social valoros.

Cele mai multe critici se canalizează pe faptul că măsurarea capitalului social pornește de la câteva noțiuni vagi, imprecise, ca, de exemplu, „încredere”³⁵,

³⁵ În căutarea unor indicatori sintetici, mulți autori consideră „încrederea” ca fiind o dimensiune a capitalului social care poate fi evaluată prin simplul răspuns la întrebarea: *În opinia dumneavoastră, în general, poți avea încredere în oameni?* În realitate însă, există numeroase paliere în care acest concept se manifestă, fiecare cu valori diferite. Spre exemplu, un raport OCDE din 2001 (*The well-being of nations: the role of human and social capital*) evidențiază că, în majoritatea țărilor, în decursul anilor '80, deși încrederea în stat, în serviciile publice, în biserică, în sistemul de învățământ și în mass-media s-a aflat în declin, încrederea manifestată în relațiile interpersonale nu a manifestat același trend, ci, dimpotrivă, în unele cazuri s-a îmbunătățit.

“rețele sociale”. Pe exemplul clasic al capitalului social valoros al colectivității de bijutieri evrei, se identifică o încredere reciprocă totală în cadrul comunității proprii, dar cu totul alte cote în privința exteriorului. “Campionii capitalului social mai au de călătorit câțiva kilometri buni până să întrezărească o definiție care să poată oferi o utilitate practică politicilor de dezvoltare.”³⁶ Înainte de orice, nu este clar ce măsurăm și cu atât mai mult sunt contestate metodele de măsurare. În condițiile în care se recunoaște caracterul profund contextual, nonuniversal, al capitalului social, mulți autori se întreabă până la ce punct măsurătorile capitalului social sunt universale, capabile să formeze un tot unitar, independent de context.

“Este adevărat că se întâmplă ceva în relațiile de zi cu zi ale oamenilor și acel ceva este un factor important al calității vieții lor și chiar al funcționării sănătoase a societății (comunității)... este un fel de liant care leagă indivizii în grupuri, grupurile în organizații, cetățenii în societăți. Însă rămâne de discutat în ce constă cu adevărat acest ceva.”³⁷

Se pune adesea la îndoială viabilitatea metodelor care ar putea fi utilizate pentru a comensura noțiuni ca sentimentul de apartenență la societate, competența comunității, coeziunea socială, încrederea și multe altele.

Se acuză, de asemenea, insuficienta înțelegere a tipului de conexiuni care au loc între capitalul social, pe de o parte, și economie, pe de alta. Este temperat entuziasmul unora, care tind să acorde capitalului social puteri mult prea mari în plan economic. (Se poate cita astfel exemplul a doi studenți, unul sărac, iar altul bogat, acesta din urmă însă dispunând de un capital social mult mai redus; atunci când sunt nevoiți să-și achite taxele școlare, este extrem de probabil ca primul să nu-și poată rezolva problema. La modul general, pot fi găsite suficiente exemple de comunități bogate în capital social, dar care nu reușesc să-și depășească cu nici un chip condiția de sărăcie.)

De asemenea, conceptul de capital social comportă deosebiri majore atunci când se trece de la nivel individual la nivel colectiv. Capitalul social al colectivității nu reprezintă o simplă însumare a capitalurilor sociale ale indivizilor care compun acea colectivitate. Pentru a cuantifica capitalul social la nivel macroeconomic, adesea se apelează la sondaje asupra indivizilor, ceea ce nu reprezintă o metodă pertinentă.

Unii autori, deși admit mare parte din concluziile teoretice ale studiilor centrate pe capitalul social, consideră că acesta nu prezintă suficientă importanță din punct de vedere practic, întrucât nu se pot concepe politici adecvate de creare și stimulare a sa, iar atunci când se încearcă acest lucru, rezultatele sunt ne semnificative sau, dimpotrivă, negative, amplificând și mai mult inegalitățile sociale.

Teoria capitalului social este supusă și altor capcane, putându-se transforma într-o justificare convenabilă a eșecurilor politicilor sociale costisitoare care

³⁶ S. Leeder, A. Dominello, *Social capital and its relevance to health and family policy*, “Australian and New Zealand Journal of Public Health”, 23(4), 1999.

³⁷ R. Labonte, *Social Capital and Community Development: Practitioner Emptor*, “Australian and New Zealand Journal of Public Health”, 23(4), 1999.

au fost practicate până în prezent în economia bunăstării. Conform anumitor opinii, ar putea oferi motive pentru ca statul și piața “să se spele pe mâini de păcate”, inoculând ideea că vina pentru nereușitele mai mici sau mai mari ale politicilor de dezvoltare economică și socială de până acum constă în simpla neluare în considerare a capitalului social. Descoperirea târzie din punct de vedere teoretic a conceptului de capital social a făcut ca strategiile aplicate să eludeze în totalitate acest factor de progres. Exagerările duc în unele cazuri până la considerarea capitalului social ca fiind veriga lipsă din toate modelele teoretice și econometrice, care, o dată asimilată, va permite obținerea unor modelări extrem de fidele și riguroase a proceselor economice, permițând eliminarea oricăror factori imprevizibili.

Promovat fără discernământ, capitalul social poate conduce la efecte perverse, în special la excluziune socială și creșterea inegalităților, prin limitarea posibilităților de alegere liberă, în cunoștință de cauză. “Mecanismele de alocare a resurselor pe baza prețurilor, având ca finalitate creșterea eficienței sistemului productiv și asigurarea mobilității sociale a indivizilor, sunt în realitate filtrate de interfața unor grupuri particulare, fiecare cu propria sa capacitate de negociere, cu propria putere... pentru a-și impune anumite preferințe, care să servească unor interese comune determinate.”³⁸ Putnam însuși atrage atenția că: “Normele și rețelele care servesc anumitor grupuri le pot defavoriza pe altele, mai ales atunci când normele sunt discriminatorii, iar rețelele sunt segmentate din punct de vedere social.”³⁹

2.9. Politici de stimulare a capitalului social. Inițiative și experimente

În ciuda imaturității sale conceptual-teoretice, a controverselor pe care le generează, capitalul social a reușit să capteze atenția decidenților politici, probabil și ca urmare a efectelor potențiale induse de acesta în planul încrederii, manifestate inclusiv față de autoritatea aflată la guvernare.

Pe fondul constatărilor că trendul capitalului social al lumii occidentale este în prezent, în general, negativ, preocupările pentru creșterea coeziunii sociale se canalizează asupra tinerei generații. Se are în vedere o nouă programă curriculară, care să includă, pe lângă învățământul formal, activități de voluntariat capabile să asigure dezvoltarea individuală în sens larg. În Marea Britanie, de exemplu, Programul *Connexions Service*, desfășurat în perioada 2002-2003, va asigura fiecărui tânăr în vârstă de 13-19 ani un consilier personal, pentru facilitarea unei mai bune alegeri și definiri a opțiunilor personale, inclusiv prin accesul la activități suplimentare, precum cele sportive, artistice sau de voluntariat. Acestea din urmă, pe lângă efectele benefice pe care le induc prin

³⁸ Vincent Lemieux, *Le capital social dans les situations de coopération et de conflit*, ISUMA, BELLARMIN, 2001.

³⁹ *Ibidem*.

Întărirea capitalului social de conectare și de legătură (*bridging and linking social capital*) pot contribui la acumularea unor "credite", utilizabile în viitor inclusiv pentru achitarea costurilor educaționale.

La nivelul comunităților locale, se au în vedere diverse formule de promovare și sprijinire a prestațiilor pe bază de voluntariat, astfel încât colectivitățile să poată să se ajute singure în rezolvarea diferitelor probleme de interes local sau general. Tot în Marea Britanie, inițiativa *Time Bank* se bazează pe diferite politici stimulative: deducerea valorii serviciilor voluntare de la plata impozitelor, neluarea în calcul a acestor venituri în stabilirea drepturilor personale de protecție și asistență socială. Se creează astfel, practic, o adevărată **monedă de schimb comunitară**, pe care o câștigă cei care efectuează diverse tipuri de activități voluntare - de la grădinărit, campionate sportive, ajutor pentru cumpărături, colectarea de materiale refolosibile, până la îndrumarea tinerilor, îngrijirea celor vârstnici, ajutor pentru învățarea lucrului cu computerul etc.

Inițiative similare funcționează deja - la scară mai mică sau mai mare - în numeroase alte state, iar faptul că ele au apărut tocmai în țările bogate demonstrează că nu este vorba de a suplini lipsa unor lichidități, ci, dimpotrivă, se are în vedere dezvoltarea unor activități care nu ar putea fi asigurate în mod corespunzător prin relații marfare, în cadrul pieței.

În planul politicilor economice, transformările cele mai profunde se așteaptă prin promovarea unei noi viziuni asupra implicării companiilor în viața socială a comunității. Este vorba despre un nou concept - **responsabilitatea socială a corporației** - care are în vedere o participare voluntară a companiilor și a societății civile la rezolvarea problemelor de interes local sau general. Dimensiunea internă a termenului are în vedere mutații majore în ce privește gestionarea resurselor umane - în principal printr-o preocupare activă a firmei pentru creșterea permanentă a competențelor salariaților proprii, asigurarea condițiilor optime pentru sănătatea angajaților și siguranța la locul de muncă, dezvoltarea capacităților individuale care să faciliteze o adaptabilitate sporită la schimbare - și a celor naturale, unde accentul cade pe exploatarea rațională a mediului. Dimensiunea externă se referă la implicarea firmei în problemele comunității, prin crearea unei rețele complexe de contacte, atrăgând o multitudine de actori sociali - de la autorități locale, reprezentanții statului, până la organizații nonguvernamentale, furnizori și subcontractanți, deținătorii de acțiuni etc., promovarea unor coduri de conduită morală, o abordare globală a problemelor ecologice.

*

* *

Optica noastră asupra economiei rămâne încă tributară înțelegerii mecanice. Viziunea cea mai des întâlnită asupra proceselor economice comportă numeroase similități cu cele tehnologice. Indiferent de sectorul în care acționează, agentul economic este comparat, implicit, cu o fabrică de tip clasic. Există o serie de inputuri care sunt puse în mișcare și amestecate după o anumită rețetă, rezultând în final ceea ce se știa dinainte: bunurile economice. Nimic sau

prea puțin diferă în această simbolistică de ceea ce orice inginer are în vedere în proiectarea unui robot industrial ultraperfect. Ceea ce teoria capitalului social aduce în discuție este tocmai deficiența unei asemenea paralele. Oricât de perfect ar funcționa, agentul economic este supus unor restricții majore, greu de încorsetat în scheme limitative, care vin inclusiv din partea capitalului social. Din acest punct de vedere, factorii psihologici, comportamentali, relaționali nu pot fi excluși din ecuație, dar nici includerea lor nu reprezintă un demers facil.

“Dezbaterile din literatura de specialitate asupra relației dintre creșterea economică și capitalul social sunt de dată mult mai recentă comparativ cu cele privind relația dintre educație și macroeconomie, iar implicațiile apar astfel cu mai puțină claritate. Într-adevăr, una din principalele slăbiciuni ale științei din acest domeniu este aceea că nu oferă căi de acțiune clare pentru politica economică, concluziile fiind încă insuficient creionate. Ce pot face guvernele Turciei sau Mexicului, confruntate cu rezultatele prezentate în *World Values Survey*, conform cărora acestea guvernează peste o societate cu un coeficient al încrederii extrem de scăzut? Recomandările standard de a reduce corupția și de a îmbunătăți sistemul legislativ nu aduc nimic nou și ele pot fi asimilate ca obiective de bun simț, independent de orice pretenții filosofice ale teoriei capitalului social.

Poate că cea mai adecvată înțelegere a problemei este atinsă prin analogie cu perioada în care a fost lansată teoria capitalului uman. Așa cum demonstrează Lucas⁴⁰, la început, teoria capitalului uman părea ceva ezoteric și de aceea implicațiile asupra politicilor educaționale erau privite ca minore. Teoria capitalului social se află încă în prezent în fază incipientă și, pe măsură ce o descoperim și înțelegem la ce se referă, de unde își extrage esența și în ce constau efectele sale, cresc șansele ca în final concluziile noastre și implicațiile ce decurg de aici să le permită urmașilor noștri să devină mai înțelepți, într-un mod pe care noi astăzi abia dacă putem să-l întrezărim.”⁴¹

⁴⁰ R.E. Lucas, *On the Mechanics of Economic Development*, “Journal of Monetary Economics”, 22, 1998.

⁴¹ Jonathan Temple, *Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries*, University of Bristol, 2001.

3. Măsurarea capitalului social - un demers încă imprecis și controversat

Ca și în cazul capitalului uman, măsurarea directă a capitalului social este extrem de dificilă, dacă nu chiar imposibilă. Este necesară apelarea la anumiți indicatori parțiali, secvențiali, care să ofere o imagine - fie ea și aproximativă, trunchiată - asupra dimensiunii fenomenului. Se apelează la măsurători de o mare diversitate, precum: nivelul general al încrederii, numărul membrilor în diferite asociații, în rețele informale, frecvența întâlnirilor la diferite asociații, gradul de participare la luarea deciziilor, măsura respectării normelor formale și informale ale eticii conviețuirii sociale etc.

Există mai multe caracteristici ale capitalului social care îl fac dificil de comensurat după o metodologie unitară, general acceptată. În primul rând, este vorba de influența puternică pe care contextul o exercită asupra capitalului social. "Valoarea unei forme anume de capital social depinde în mod determinant de context"⁴², fie că e vorba de cel geografic, istoric, cultural, de mediu etc. Spre exemplu, studii internaționale au constatat că un indicator care măsoară gradul de apartenență la diferite asociații este nerelevant pentru țări ca Rusia sau India, pentru care însă este mult mai grăitoare participarea în rețelele informale. În funcție de specificul societății analizate, canalele prin care capitalul social se pune în mișcare comportă deci deosebiri majore, cantitative și calitative, ceea ce face necesară alegerea cu atenție a celor mai adecvați indicatori (uneori, complet diferiți) care să surprindă cât mai fidel dimensiunea capitalului social.

De aici decurge și posibilitatea relativ limitată de a proceda la agregări suplimentare și gradul redus de comparabilitate a valorilor constatate în timp și spațiu.

Deși, în general, capitalul social este perceput ca o caracteristică a comunității - fie ea restrânsă sau lărgită, mergând până la nivel național sau chiar mondial - măsurarea sa are loc prin chestionarea unor indivizi și agregarea ulterioară a răspunsurilor, ceea ce atrage numeroase controverse. Se argumentează mai ales că, la nivelul unei colectivități, capitalul social nu se obține prin simpla însumare a capitalului social al indivizilor care o compun.

Numeroși autori sugerează că, în loc să se apeleze la măsurători cantitative, este mai important de urmărit și analizat **calitatea** capitalului social, modul cum acesta se creează, se manifestă și evoluează. Și totuși, aceste argumente nu pot împiedica mintea umană să persiste în încercarea de a măsura incomensurabilul. Ca metodologie, o primă abordare consideră că valoarea capitalului social trebuie analizată în funcție de cele două componente ale sale:

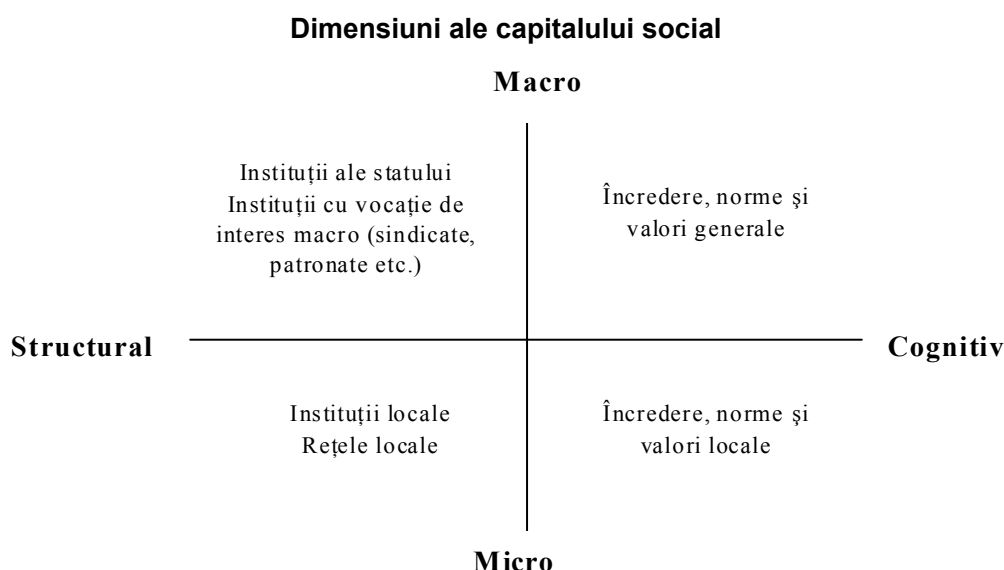
- **componenta structurală**, care are în vedere întinderea rețelelor sociale, numărul și tipul legăturilor, conținutul relațiilor, actorii implicați, resursele lor disponibile etc.;

⁴² P. Adler, S.-W. Kwon, *Social capital: the good, the bad, and the ugly*, Research Paper, Department of Management and Organization, University of Southern California, Los Angeles, 1999.

- **componenta dinamică** măsoară resursele efectiv utilizate sau mobilizate de către actori în acțiunile lor colective, scopurile pe care aceștia le urmăresc.

De asemenea, dimensiunile capitalului social sunt urmărite atât la nivel micro, cât și macroeconomic, după cum pot fi avute în vedere și alte delimitări, precum cea între dimensiunea guvernamentală și cea civilă a capitalului social sau între latura cognitivă și cea structurală.

Schema 5

Sursa: Christiaan Grootaert, Thierry van Bastelaer, *Understanding and Measuring Social Capital. A Synthesis of Findings and Recommendations from the Social Capital Initiative*, USAID-IRIS, January 2002.

Cele mai simple studii de caz întreprinse până în prezent își canalizează în final atenția asupra a trei tipuri de indicatori:

- numărul membrilor în asociații și rețele locale: referitor la asociații, se are în vedere numărul membrilor, omogenitatea acestora, participarea la luarea deciziilor etc.; în ce privește rețelele informale, se urmărește dimensiunea lor, diversitatea internă, măsura deschiderii / închiderii către exterior, densitatea legăturilor, calitatea acestora etc.;
- indicatori ai încrederii și atașamentului la normele sociale; se urmărește latura cognitivă a capitalului social, prin întrebări referitoare la așteptările și opiniile respondenților în raport cu alte persoane (cunoscute / necunoscute), cu instituții locale sau naționale;
- indicatori ai acțiunii colective: măsura în care, prin decizii voluntare, oamenii participă la acțiuni de interes social (local, regional, național).

Schema 6

Indicatori secvențiali ai capitalului social

Nivel	Tip	Indicatori	Descriere
M a c r o e c o n o m i c	Capital social guvernamental	1) Libertățile civile și politice	Libertăți politice: libertatea presei, independența justiției, libertatea cultelor, dreptul de asociere Libertăți economice: drepturi de proprietate, dreptul de a putea încheia contracte, dreptul la grevă ș.a.m.d.
		2) Violența politică	Corupție Clientelism politic Fraudă electorală
		3) Riscurile politice	Instabilitate politică Riscul unei lovituri de stat
		4) Relația dintre întreprinderi și stat (anchete asupra antreprenorilor)	Credibilitatea legilor Frecvența modificărilor legislative neprevăzute Protecția împotriva celor care nu respectă legea
	Capital social civil	1) Numărul de membri în asociații cu vocație socială / cu vocație de lobby	Sindicate, uniuni patronale, partide, grupuri de interese, asociații de binefacere, protecție și asistență socială, protecția mediului, activități religioase, recreative etc.
		2) Relațiile comunităților civice cu organismele guvernamentale	Satisfacția cetățenilor în legătură cu guvernarea locală (regională) Indicatori de performanță a guvernării regionale
		3) Coeziunea socială	Conflicte latente Inegalități Divizare; disoluție socială
	M i c r o e c o n o m i c	1) Dimensiunea (întinderea) rețelei	Numărul agenților care fac parte dintr-o rețea de interacțiuni sociale
		2) Puterea rețelei	Resursele de care dispun participanții la rețea Gradul de consens Capacitatea de organizare Partajarea informației Gradul de echitate
		3) Arhitectura relațiilor din rețea	Densitatea legăturilor (legături unice / legături multiple) Frecvența lor Structuri închise / deschise Găuri structurale

Sursa: Prelucrări după Nicolas Sirven, *op. cit.*

Capitalul social a făcut deja obiectul unor încercări de modelare, prin apelarea la instrumentele econometrice. Pot fi exemplificate în acest sens două tipuri de abordări:

a) Metoda indirectă

Se are în vedere un model econometric în care variabila rezultativă Y (venitul) este condiționată de o serie de variabile explicative, cel mai adesea munca (L), capitalul fizic (K_f), capitalul uman (K_u) și uneori capitalul natural (K_n):

$$Y = b_0 + b_1 L + b_2 K_f + b_3 K_u + b_4 K_n + U \quad (1)$$

În acest model, capitalul social joacă rolul unei variabile reziduale (U), căreia îi revine sarcina de a explica toate neconcordanțele care se înregistrează atunci când veniturile a două țări înregistrează valori diferite, deși dispuneau de aceleași valori ale capitalului uman, natural și fizic și utilizau aceeași cantitate de muncă. Metoda prezintă avantajul că poate fi testată cu ajutorul bazelor de date deja existente, fără a solicita cercetări suplimentare. În plus, se poate obține astfel o comensurare sintetică a capitalului social, demers extrem de dificil, dacă nu imposibil, prin alte metode.

b) Metoda directă

În acest caz, capitalul social reprezintă o variabilă de sine stătătoare, și nu una reziduală, care rezultă prin aplicarea unei regresii liniare:

$$Y = f(V) + U \quad (2)$$

Raționamentul pornește de la premisa că variabila rezultativă Y (de exemplu, venitul per capita) se modifică în funcție de nivelul indicatorului capitalului social (V) și de un termen U , care cumulează orice alte influențe necuprinse în V (capitalul uman, fizic, natural și munca). Dacă f este o funcție liniară simplă, de forma:

$$f(V) = a + bV \quad (3),$$

atunci ecuația (2) devine un model de regresie simplă. Este posibilă și includerea altor variabile. De exemplu, în cazul ecuației (1), termenul U poate fi rescris sub forma:

$$U = a + b_1(V) + e \quad (4),$$

unde e reprezintă variabila reziduală care nu include efectele capitalului social. Ecuația (1) poate fi deci rescrisă sub forma:

$$Y = b'_0 + b_1 V + b_2 K_f + b_3 K_u + b_4 K_n + b_5 L + e \quad (5),$$

unde

$$b'_0 = a + b_0 \quad (6)$$

În realitate însă, modelul nu reușește să soluționeze cea mai dificilă problemă, și anume aceea de a găsi un indicator V pentru comensurarea capitalului social. Cerințele obligatorii pentru acceptarea unui astfel de indicator sintetic sunt însă extrem de greu de satisfăcut:

- respectarea întocmai a cadrului conceptual;
- definire clară a indicatorului;
- obiectivitatea colectării datelor;

- accesibilitatea pentru utilizatori;
- posibilitatea de agregare.

Literatura ultimelor două decenii, din dorința de găsi totuși câteva puncte de sprijin în vederea măsurării capitalului social, se oprește de regulă la un set minim de indicatori, ca, de exemplu, cei prezentați în schema 7.

Schema 7

Set minim de indicatori pentru evaluarea capitalului social

Indicator	Descriere
Încrederea în guvern	Examinarea încrederii în principalele instituții guvernamentale (învățământ, sistemul legislativ, poliție, alte servicii publice); cel mai adesea se utilizează un chestionar cu răspunsuri prestabilite, pe o scală valorică pornind de la "deloc" până la "foarte mult". Se ia în calcul ponderea celor care au răspuns cu varianta "suficient" sau "foarte mult".
Cooperarea civică	Un scor de maxim 50 de puncte (5 întrebări, fiecare cu răspunsuri ierarhizate de la 1 la 10) conceput astfel încât cel mai mare scor corespunde celei mai puternice cooperări civice. Întrebările sunt: 1) Solicitați servicii guvernamentale care nu vi se cuvin? 2) Evitați să plătiți când folosiți un mijloc de transport în comun? 3) Eludați impozitele și taxele dacă aveți posibilitatea? 4) Păstrați o sumă de bani dacă o găsiți întâmplător? 5) Recunoașteți dacă accidentați din greșeală o mașină în parcare?
Activitățile asociative	Măsoară apartenența la diferite asociații, precum uniuni sindicale, asociații de binefacere, organizații politice și sociale din domenii cum ar fi: - servicii de asistență socială pentru bătrâni, handicapați, persoane în situații deosebite; - biserici și organizații religioase; - activități educaționale, artistice sau culturale; - organizații sindicale; - partide sau grupări politice; - grupuri comunitare de acțiune pe probleme ca sărăcia, ocuparea, asigurarea de locuințe, lupta împotriva discriminării; - drepturile omului; - sprijinirea dezvoltării țărilor din lumea a treia; - conservarea mediului, probleme ecologice; - asociații profesionale; - activități specifice tinerilor etc.

Sursa: Stephen Knack, Philip Keefer, *Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation*, "Quarterly Journal of Economics", vol. 112, November, 1997.

La nivel mondial, există numeroase alte încercări de construire a unui instrumentar adecvat pentru măsurarea capitalului social.

Începând cu anul 1981, sub egida *World Values Survey*, au fost întreprinse analize pe mai multe țări cu privire la rolul factorilor politici și culturali asupra dezvoltării economice. Chestionarul a fost permanent îmbunătățit și dezvoltat, atingând o multitudine de probleme-cheie legate de capitalul social. Baza de date creată a fost analizată în mai multe studii; Knack și Keefer, de exemplu, au constatat că există o corelație puternică între indicele general al încrederii și efortul investițional. Una din cele mai importante critici aduse acestei inițiative este aceea că, folosind o metodologie unitară, nu surprinde cu acuratețe diversitatea formelor pe care le îmbracă capitalul social în fiecare țară.

În Statele Unite ale Americii, Comisia Națională pentru Renaștere Civică (National Commission for Civic Renewal), înființată în 1996, calculează un indice național al sănătății civice (*index of national civic health*), ca medie a valorilor corespunzătoare celor cinci dimensiuni avute în vedere (fiecare cu pondere egală):

- angajarea politică, incluzând participarea la vot și alte activități politice (trimiterea unor petiții, scrisori către mass-media etc.);
- încrederea manifestată atât în relațiile personale, cât și privitor la activitatea guvernamentală;
- participarea în asociații, măsurată prin afilierea la diferite grupuri, contribuții caritabile, prestarea de servicii de voluntariat;
- securitate / criminalitate, măsurată prin rata criminalității, teama de criminalitate, numărul victimelor;
- stabilitatea și integritatea familiei, măsurată prin rata divorțialității, numărul nașterilor în afara căsătoriei etc.

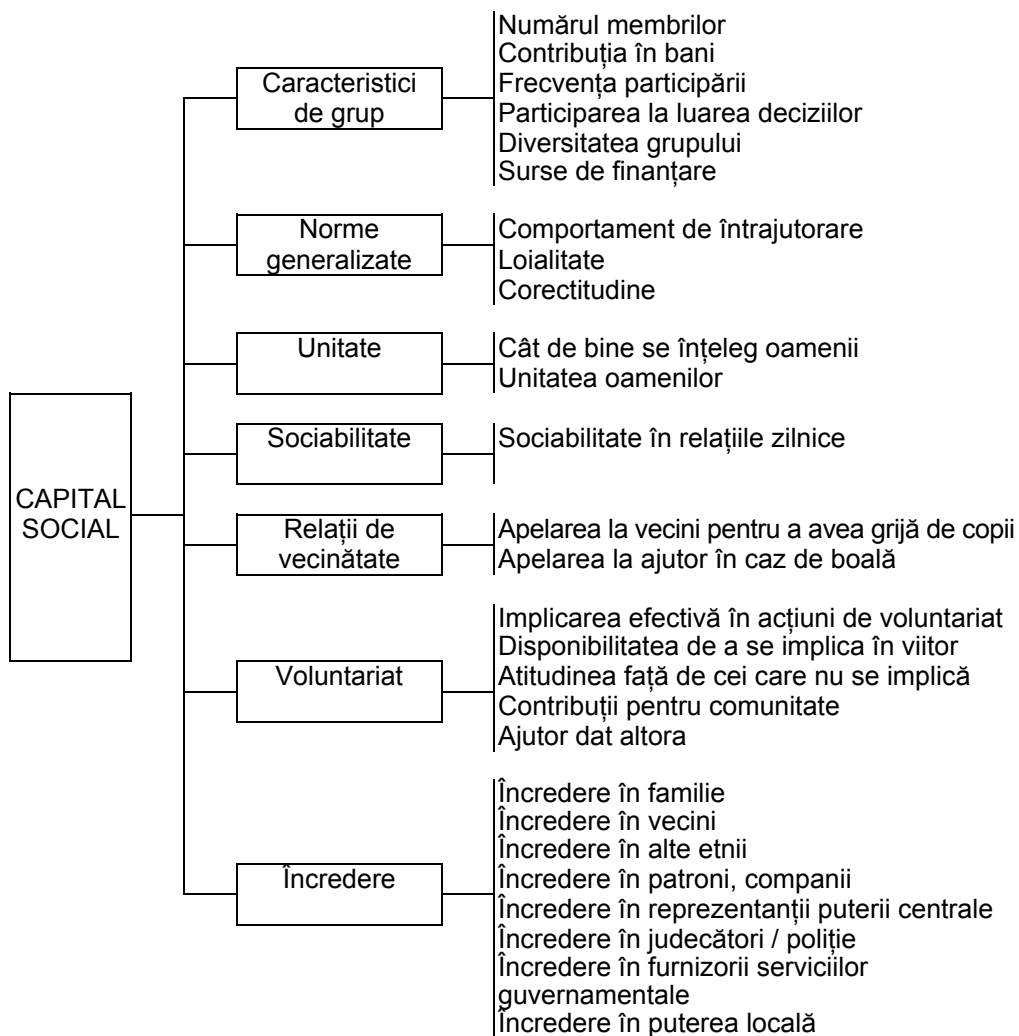
Inițiativa *Global Social Capital Survey*⁴³ propune o detaliere mai amănunțită a indicatorilor capitalului social, încercând în plus să surmonteze dificultățile care decurg din marea varietate a formelor pe care capitalul social le îmbracă de la o comunitate la alta, de la o țară la alta (schema 8).

Însă încercările de sistematizare a unui set complex de indicatori se află încă departe de a găsi un consens general, deși mai pot fi citate alte exemple de contribuții remarcabile în acest sens (schema 9).

⁴³ Deepa Narayan, Michael F. Cassidy, *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory*, Current Sociology, March 2001.

Schema 8

Dimensiuni ale capitalului social

Sursa: Deepa Narayan, Michael F Cassidy, *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory*, Current Sociology, March 2001.

Schema 9

Tipul și aria de cuprindere a rețelei	Dimensiuni ale capitalului social				
	Încredere	Reciprocitate	Mărime	Densitate	Diversitate
Rețele informale					
Familie	În ce măsură aveți încredere în membrii familiei (restrânse și lărgite) că acționează în propriul dvs. interes?	În ce măsură rudele dumneavoastră (apropriate și îndepărtate) se ajută reciproc?	Numărul rudelor apropiate Numărul rudelor îndepărtate	În ce măsură rudele dvs. cunosc prietenii apropiați ai celorlalți membri ai familiei?	Membrii familiei dvs. vorbesc toți aceeași limbă, lucrează toți în același domeniu, au toți calificări similare?
Prieteni	În ce măsură aveți încredere în prieteni că acționează în propriul dvs. interes?	În ce măsură prietenii dvs. se ajută reciproc?	Numărul prietenilor	Prieteni dvs. sunt și prieteni între ei?	Aveți prieteni apropiați care vorbesc o altă limbă? Aveți prieteni cu niveluri de educație diferite?
Colegi de serviciu	În ce măsură aveți încredere în colegii de serviciu că acționează în propriul dvs. interes?	În ce măsură colegii dvs. de serviciu se ajută reciproc?	Numărul foștilor colegi / asociați cu care mențineți legătura		
Vecini	În ce măsură aveți încredere în vecini că acționează în propriul dvs. interes?	În ce măsură vecinii dvs. se ajută reciproc?	Numărul vecinilor pe care îi cunoașteți personal		
Relații de ordin general					
Persoane din localitate	Majoritatea persoanelor din localitate sunt de încredere.	Oamenii de aici doresc cu adevărat să se ajute / sprijine reciproc.			Oamenii din împrejurimi împărtășesc aceleași valori.
Persoane în general	În general, poți să ai încredere în majoritatea oamenilor.	În general, oamenii încearcă să fie amabili și să-i ajute pe ceilalți.			
Grupuri civice			Numărul membrilor care fac parte din diferite grupuri: - sprijinirea și educarea copiilor - activități recreative, sportive etc. - asociații profesionale, uniuni sindicale - partide politice - protecția mediului, drepturile omului, protecție și asistență socială - alte grupuri		Membrii grupului sunt în general de aceeași etnie? Membrii grupului provin din medii sociale și culturale similare? Membrii grupului au același nivel de pregătire?

Tipul și aria de cuprindere a rețelei	Dimensiuni ale capitalului social				
	Încredere	Reciprocitate	Mărime	Densitate	Diversitate
	Relații instituționale				
	Încrederea în: - sistemul legislativ - biserică - poliție - mass-media - uniuni sindicale - guvern - organele puterii locale - alte instituții publice - companii		Aveți legături personale cu: - sistemul legislativ - biserica - poliția - media - sindicate - guvern - partide politice - universități - companii de mari dimensiuni		

Sursa: *Families, Social Capital and Citizenship Survey, Australian Institute of Family Studies*, 2001, în Wendy Stone, Jody Hughes, "Social Capital. Empirical Meaning and Measurement Validity", Research Paper No. 27, Australian Institute of Family Studies, June 2002.

4. Relațiile industriale - arenă de manifestare plenară a capitalului social

Piața muncii este prin definiție una din cele mai reglementate piețe. În același timp, este sau ar trebui să fie și domeniul predilect în care capitalul social să se manifeste cel mai activ, și aceasta din mai multe considerente:

- în primul rând, munca nu poate fi izolată de cel care o prestează; spre deosebire de piața mărfurilor, a capitalurilor etc., care comercializează bunuri și servicii relativ inerte, piața muncii este de fapt terenul în care natura umană își pune în mișcare multiple energii, în care oamenii se asociază și colaborează reciproc pentru atingerea anumitor scopuri;
- prin accentuarea diviziunii muncii sub presiunea revoluției tehnico-științifice, procesele de muncă depind într-o măsură din ce în ce mai mare de abilitățile organizatorice, comunicaționale; în acest sens, capitalul social poate contribui în mod decisiv la o mai mare coerență de ansamblu a acestor procese și, mai mult, la perfecționarea lor continuă, din mers; munca nu reprezintă un proces individual, izolabil, ci unul social;
- pe de altă parte, din nevoia de creștere continuă a competitivității, structurile organizaționale sunt solicitate să reacționeze rapid la factorii externi, iar cele mai inteligente companii au înțeles de mult că acest deziderat nu poate fi atins numai prin canalele birocratice clasice, astfel încât au implementat strategii originale de dezvoltare a capitalului social propriu;
- natura cvadruplă a proceselor de muncă - umană, economică, socială și tehnologică - naște adesea fricțiuni, divergențe, conflicte, făcând necesară introducerea unor multiple reglementări; utilitatea practică a acestora se dovedește adesea insuficientă, imperfectă, extrem de perisabilă în timp; noua concepție privind aceste reglementări subliniază ideea conceperii și perfecționării lor continue, din mers, prin mecanisme combinate (atât prin impunere, cât și prin negociere și, mai nou, printr-un dialog permanent).

Prin posibilitatea de a crea norme și valori cu aplicabilitate imediată pe piața muncii, prin așezarea la aceeași masă a tratatelor a tuturor actorilor implicați - care pornesc, de regulă, de pe poziții divergente - prin impulsurile pe care le transmite altor instituții, prin posibilitatea de a crea noi instituții, relațiile industriale reprezintă, concomitent, atât un teren fertil pentru progresul, valorificarea și valorizarea capitalului social, cât și o componentă esențială a acestuia; este vorba despre acea zonă a capitalului social care produce cele mai palpabile efecte asupra fenomenelor economice.

La nivelul patronatului, relațiile industriale antrenează o multitudine de contacte, dând naștere unor rețele sociale care pot amplifica gradul de mobilizare a resurselor, inclusiv prin antrenarea pieței informale a capitalului.

Tehnicile de marketing apelează din ce în ce mai mult la canalele informaționale ale capitalului social. Există deja firme cu vocație mondială care au reușit să pătrundă pe cele mai diversificate și mai atipice piețe nu prin intermediul traseelor obișnuite, ci apelând numai la rețelele deja disponibile ale capitalului social (Amway, Oriflame, Avon etc.). Produsele acestora nu sunt puse în vânzare prin magazine, ci ele circulă între fabricant și consumator printr-un lanț de tip ciorchine, trecând, la figurat, dar și la propriu, prin nenumărate mâini. Bogăția contactelor personale, încrederea și statutul social de care se bucură persoanele care acționează în interesul firmei în cercurile lor de cunoștințe formale și informale sunt atuuri exploatate cu succes în astfel de strategii de marketing.

Alianțele strategice între firme, fuziunile și achizițiile sunt de multe ori cheia succesului unei afaceri. Dar acestea nu au loc pur și simplu prin intervenția divină a mâinii invizibile, ci ele sunt posibile într-un mediu economic și social care favorizează punerea în mișcare a energiilor sociale prin contacte multiple, formale și informale.

Prin intermediul dialogului social, devine posibilă o nouă abordare a proceselor de conducere, cu accent pe rolul comunicațiilor informale de la locul de muncă. Cunoștințele clasice de management acceptă mai puțin ideea că informațiile esențiale, inclusiv cele tehnice, sunt adesea transferate celorlalți prin mecanisme tacite, sublimale, ca povestiri, bârfe, sau prin simpla urmărire atentă a altei persoane care lucrează (*"Meseria nu se învață, se fură."*). Studiile empirice au ajuns la concluzia că până la 70% din procesele de învățare la locul de muncă au loc prin interacțiuni informale.⁴⁴ Cele mai inteligente companii reușesc însă să gestioneze aceste procese prin mobilizarea capitalului social. Prin promovarea unei culturi a organizației - apelând la metode participative, cu accent pe învățarea continuă, inclusiv în timpul muncii (*learning by doing, learning by sharing*), relații directe de tip discipol-mentor (*mentoring*), schimbul periodic de experiență între membrii organizației și răspândirea celor mai bune practici - se stimulează capitalul social și se induce o atmosferă de cooperare și colaborare, cu efecte net superioare celei competiționale.

Prin aceea că asigură crearea și funcționarea cadrului general de funcționare al relațiilor industriale, dar și ca participant efectiv la masa dialogului social, statului îi revine o funcție importantă. "Miliarde de căi prin care statul încurajează sau descurajează formarea capitalului social nu au fost cercetate suficient. (...) Asemenea probleme reprezintă frontiere neexplorate ale cercetărilor din domeniul capitalului social."⁴⁵ Prin modul cum își creează și organizează instituțiile sale, prin maniera cum acestea reușesc să se integreze cât mai profund în capitalul social național, beneficiind de resursele puse la dispoziție de acesta și stimulându-l la rândul său, statul poate juca un rol major în dezvoltarea capitalului social și în eficientizarea relațiilor industriale.

⁴⁴ Wayne E. Baker, *Achieving Success through Social Capital: Tapping Hidden Resources in Your Personal and Business Networks*, John Wiley & Sons, 2000.

⁴⁵ Staffan Kumlin, Bo Rothstein, *The Welfare State and Social Capital*, Department of Political Science, Goteborg University, August 2002.

Concepția despre societate a fiecărui individ, așteptările și valorile însușite prin experiențele acumulate de-a lungul vieții depind în mod hotărâtor de calitatea relațiilor și contactelor avute cu instituțiile statului. Aceste relații, alături de cele desfășurate cu alte grupuri formale și informale, sunt terenul pe care, cărămidă cu cărămidă, se edifică, se testează și se acceptă normele și valorile sociale, se creionează atitudini și comportamente, se instaurează canale de circulație a informațiilor. Atunci când, de exemplu, reprezentanții instituțiilor statului și funcționarii publici sunt percepuți ca persoane corupte, cetățenii vor desprinde adesea concluzia că pe majoritatea oamenilor nu se poate conta. Această părere poate fi și mai mult întărită atunci când, din cauză că nu au reușit să-și rezolve altfel problemele, oamenii obișnuiți apelează ei înșiși, la rândul lor, la mită, nepotism etc., astfel încât calitatea relațiilor sociale este deteriorată în continuare; în final, nivelul general al încrederii are și mai mult de suferit.

Capitalul social și, asemenea lui, dialogul social nu se substituie regulilor formale ale pieței muncii sau ale altor piețe, după cum nu poate înlocui nici prezența statului, însă existența și dezvoltarea sa generează multiple relații de complementaritate, putând suplini numeroase lipsuri ale mecanismelor tradiționale de guvernare.

În cele mai multe cazuri, instituțiile care permit dezvoltarea și funcționarea capitalului social, atât la nivel micro, cât și macroeconomic, sunt rezultatul unor procese petrecute de-a lungul unor generații întregi, chiar secole, iar încercarea de a le pune în mișcare la comandă, pe un teren diferit, conduce la rezultate modeste, cel puțin pe termen scurt, dacă nu și mediu. Investițiile în capitalul social sunt mult mai greu de realizat, comparativ cu celelalte forme de capital, iar rețete cu succes garantat nu există sau trebuie adaptate și aplicate cu multă grijă.

În privința conexiunilor dintre capitalul social și relațiile industriale, este greu de spus cine determină pe cine, cine a fost primul și cine a apărut mai târziu. Din punct de vedere al asimilării de către știința economică, relațiile industriale sunt mai înaintate în vârstă. Ascensiunea lor reflectă înțelegerea și acceptarea de către economiști și decidenții politici a faptului că regulile jocului nu se stabilesc de la sine în economie, că starea de optim nu se atinge automat, iar calea dialogului permanent, instituționalizat, permite evitarea și atenuarea alunecărilor bruște sau chiar a catastrofelor. Din punct de vedere al funcționării lor efective în planul economiei reale, debutul ambilor termeni coboară în timp până în cele mai îndepărtate ere ale istoriei, se completează și se întrepătrund reciproc. Sfaturile sătești, breslele, Compania Indiilor de Est, camerele de comerț, sindicatele sunt forme diferite care ascund însă aceeași esență, fiind impuse de nevoia colaborării umane, în feluri variate, pentru a soluționa în comun restricțiile apărute la un moment sau altul, pentru a conlucra mai bine în atingerea unor obiective comune. În virtutea caracteristicii intrinseci a capitalului social de a nu se uza prin utilizare, ci, dimpotrivă, de a spori în valoare, de a se autopotența și dezvolta prin folosire, importanța crescândă care se acordă relațiilor industriale și dialogului social la nivel european a reușit să contribuie la obținerea unor succese importante.

Procesul de aderare a României la Uniunea Europeană reprezintă, printre altele, o provocare din punct de vedere al capitalului social. El presupune o

adaptare și compatibilizare complexă a mecanismelor economice și sociale. Transpunerea acquis-ului comunitar, adaptarea mecanismelor economice sunt procese care solicită noi arhitecturi sociale, introduc noi valori, creează și presupun noi rețele de transmisie între actorii sociali.

Dialogul social joacă deja un **rol important în edificarea Uniunii Europene**, participând activ prin diferite mecanisme și **instrumente**:

- negocierea unor acorduri;
- recomandări și opinii comune;
- schimburi de experiență;
- puncte de reper.

Se are în vedere în plus multiplicarea formelor de intervenție, prin introducerea de instrumente noi: metode de coordonare deschisă și adaptare specifică, identificare și diseminarea bunelor practici, descoperirea unor noi variante de soluționare a problemelor ocupării, care să ofere variante originale de acorduri benefice ambelor părți. Mai mult decât atât, dialogul social este chemat să uzeze inclusiv de dreptul de a lansa propriile propuneri legislative, pentru a fi analizate ulterior de comunitățile europene.

Deocamdată, țările candidate se află în faza edificării unor instituții după modelul european, din nevoia de a asigura un minim de compatibilizare și comparabilitate cu structurile la care aspiră. Se ridică însă în acest context câteva întrebări esențiale, care își caută un răspuns mai ales prin implicarea activă a relațiilor industriale și prin valorificarea resurselor capitalului social:

- ◆ În ce măsură acquis-ul comunitar va putea să amplifice și să potențeze capitalul social național?
- ◆ În condițiile în care acquis-ul comunitar este rezultatul unor procese desfășurate în economia și societatea occidentală de-a lungul a secole de experiență, este capitalul social autohton suficient de puternic pentru a-l putea asimila în mod creator?
- ◆ În virtutea principiului “unitate prin diversitate”, în ce măsură va reuși capitalul social național să se impună pe arena UE, contribuind la crearea și promovarea unor noi valori, atitudini, comportamente și instrumente de acțiune la nivel european?

Caseta 2

Participarea salariaților la conducerea firmei - exemplu de practici care se cer adoptate de țările candidate -

În special în ultimul deceniu, implicarea activă a salariaților a constituit o temă prioritară nu doar a relațiilor industriale europene - concretizate în dezbateri încă nefinalizate, în acorduri sau poziții comune - ci și a legislației UE, pornind de la Directiva europeană a consiliilor muncii (1994, European Work Councils Directive) și continuând cu Statutul companiilor europene în 2001 sau cu Directiva privind regulile naționale de informare și consultare.

În prezent, cu excepția Ungariei și Cehoslovaciei, consiliile muncii nu funcționează în țările candidate. În Polonia, consiliile muncii operează numai în companiile aflate în proprietate publică. Celelalte state nu beneficiază de sistemul reprezentării duale a salariaților - indirectă,

prin intermediul sindicatelor, și directă, prin participarea în consiliile muncii. Deși în actualele țări candidate prezența și participarea activă a salariaților la luarea deciziilor erau practici comune sub vechiul regim, ele au fost distruse încă din perioada de debut a tranziției, considerate ca fiind "relicve ale socialismului", astfel încât sindicatele sunt astăzi singurele capabile să reprezinte interesele lucrătorilor, inclusiv pe probleme de informare și consultare. Deși necesitatea informării și consultării salariaților este stipulată chiar în majoritatea legislațiilor naționale și reprezintă un element important al acquis-ului comunitar, aplicarea sa este impracticabilă. În Ungaria, legislația prevede că, în absența sindicatelor, consiliile muncii pot prelua și rolul de negociere a acordurilor colective, fapt ce a atras numeroase proteste din partea sindicatelor. În Cehia, dimpotrivă, se face o distincție clară între cele două tipuri de reprezentare. Cele mai dificile probleme le ridică însă problema asigurării unor mecanisme de reprezentare a angajaților în cazul sectorului privat, mai ales în nou înființatele întreprinderi mici și mijlocii, unde lipsește cu desăvârșire orice sistem de reprezentare.

O situație specială întâlnim în cazul participării salariaților ca acționari în cadrul companiei. În România, tranziția a pornit inițial prin distrugerea formelor deja existente de participare cu acțiuni. Ulterior, acest instrument de implicare a angajaților a fost, cel puțin teoretic, repus în arenă sub alte forme, și anume:

- prin cele două valuri de "privatizare în masă", prima pe bază de cupoane, cu efecte aproape nule asupra implicării salariaților, cea de-a doua prin acțiuni;
- privatizarea prin vânzarea capitalului social către salariați (MEBO etc.).

Ca urmare însă a lipsei oricăror politici de stimulare a acționariatului - ca, de exemplu, accesul la credite bancare sau stimulente de ordin fiscal - a curenților de ordin strategic ale sindicatelor (care nu au știut să-și stimuleze proprii membri să se implice și să-și păstreze acțiunile), dar mai ales a stării materiale precare a majorității populației - care a preferat să-și vândă acțiunile astfel obținute într-un interval de timp relativ scurt, pentru obținerea de lichidități - această formă de participare a pierdut foarte mult teren, intrând practic astăzi în desuetudine. Experimente similare întâlnim însă în majoritatea statelor central și est-europene.

Para	Prezența consiliilor muncii	Legislația privitoare la consiliile muncii	Tipuri de reprezentare a intereselor salariaților (sindicate și/sau participare directă)	Consiliile muncii pot semna acordurile colective
Bulgaria	Nu	Nu	Unică	Nu
Cipru	Nu	Nu	Unică	Nu
Cehia	Nu	Votată în 2000, începe să opereze din 2001	Unică	Nu, chiar și în noua lege competențele sunt limitate la informare și consultare
Estonia	Nu	Nu, cu o singură excepție, restrânsă ca arie de cuprindere	Unică	
Ungaria	Da	Codul muncii (1992)	Reprezentare sindicală multiplă	Da, în cazul absenței sindicatelor
Letonia	Nu	Nu	Unică	Nu
Lituania	Nu	Nu, încercări nefinalizate încă	Unică	Nu
Malta	Nu - doar un singur lucrător în unele companii publice	Nu	Unică	Nu

Para	Prezența consiliilor muncii	Legislația privitoare la consiliile muncii	Tipuri de reprezentare a intereselor salariaților (sindicate și/sau participare directă)	Consiliile muncii pot semna acordurile colective
Polonia	Slabă și în declin; numai în sectorul de stat	Legea conducerii autonome a întreprinderilor de stat (1981)	Unică	Nu
România	Nu	Nu	Unică	Nu
Slovacia	Nu	Votată în 2000	Unică	Nu
Slovenia	Da	Lege (1993); consilii ale muncii în firme cu peste 20 de angajați	Duală	Nu
Turcia	Nu	Nu	Unică	Nu

În ce privește companiile multinaționale europene care se află sub jurisdicția Directivei UE privind consiliile muncii și funcționează pe teritoriul statelor central și est-europene, mai puțin de jumătate dintre acestea au inclus deja în Consiliul Muncii European reprezentanți din țările candidate. Procentul respectiv variază destul de mult între țări, fiind mai mare în cazul statelor unde multinaționalele europene sunt mai puțin prezente (73% în Bulgaria și România) și mai mic în cele unde numărul companiilor aflate sub jurisdicția acestei directive este mai mare (doar 12% în Polonia, adică 23 din cele 206 firme multinaționale europene care activează în această țară).

Sursa: *Industrial Relations in Europe 2002*, Employment and Social Affairs, EC, May 2002.

Practic, fără a fi neapărat identificată în mod explicit, stimularea capitalului social constituie o parte integrantă a relațiilor industriale europene. La nivel individual și microeconomic se are în vedere:

- sprijinirea familiei și creșterea copilului. Din punct de vedere al responsabilităților și chiar al acțiunii practice, creșterea și educarea copiilor este considerată a fi, în ultima vreme, mai degrabă un proces colectiv, decât unul individual (se face referire la interacțiunile dintre părinte-copil, copil-copil, copil-școală, părinte-școală, părinte-părinte etc.);
- relații de tip discipol-mentor, maistru-ucenic, îndrumător-nou venit, consilier-asistat (*mentoring*). Ideea de bază este aceea a acordării unui sprijin și îndrumări individuale, de relativă stabilitate în timp, care să contribuie la formarea celui asistat, asigurând integrarea acestuia în colectiv, deprinderea celor mai bune atitudini, abilități, comportamente. Astfel de politici conduc în final la reușita politicilor de incluziune socială și pot stimula sensibil performanțele individuale;
- voluntariatul;
- promovarea unor noi instituții de dialog civic;
- rețele specifice de comunicare și informații (TIC); în acest sens, se remarcă extrem de ambițiosul obiectiv al conectivității totale (100%);
- credite nemonetare acordate pentru servicii comunitare.

În ultimele decenii, relațiile industriale europene au avut contribuții importante⁴⁶ la soluționarea a numeroase probleme: învățarea continuă, egalitatea șanselor, diversitate și nediscriminare, sănătatea și securitatea la locul de muncă, flexibilitatea pe toată durata vieții active, implicarea activă a salariaților în dialogul social.

O dată cu lansarea Agendei sociale la Summit-ul de la Nisa, Comisia Europeană a anunțat înființarea unui Grup de înalt nivel, care să analizeze progresele care se impun în vederea perfecționării relațiilor industriale. În Raportul elaborat de acest grup pentru anul 2002, sunt identificate ca **priorități, probleme-cheie** ale problematicii dialogului social european⁴⁷, următoarele:

- inovarea și coeziunea socială pentru promovarea competitivității;
- adaptarea salariului;
- incluziunea și protecția socială;
- formarea și învățarea pe tot parcursul vieții;
- condițiile de muncă și organizarea muncii;
- noile forme de ocupare;
- gestionarea timpului de muncă, în sens larg, pe toată durata vieții active;
- reconcilierea între muncă și viața familială;
- procesul lărgirii și primirea de noi membri.

Relațiile industriale sunt chemate să joace un rol strategic, prin punerea în mișcare a energiilor sociale la toate nivelurile, adoptarea și răspândirea **noilor practici** - mare parte dintre acestea fiind ele însele rodul dialogului social, apărând ca soluții pertinente la masa tratativilor - crearea de noi mecanisme și instrumente capabile să facă față **provocărilor actuale**. În acest sens, menționăm:

1. **Cadrul general de coeziune socială, favorabil inovării și creșterii competitivității.** Ca exemple de noi practici în relațiile industriale se pot cita:
 - acorduri pentru inovare: sunt negociate între partenerii sociali atunci când se procedează la modificări tehnologice și prevăd anumite inovări în organizarea muncii, care să permită atingerea concomitentă a obiectivelor de creștere a competitivității și de îmbunătățire a condițiilor de muncă;
 - pacturi naționale;
 - consiliile muncii;
 - dialogul social sectorial european.
2. **Adaptarea salarială.** Exemple de noi practici în relațiile industriale:
 - coordonarea salariilor în regiuni transfrontaliere;
 - fonduri colective pentru salarii: au ca sursă pachetul salarial și sunt create pentru scopuri bine precizate, de comun acord între partenerii sociali;

⁴⁶ *Towards a Qualitative Dialogue in Industrial Relations. Five years of developments in collective bargaining and social dialogue from EIRO*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxemburg 2002.

⁴⁷ *Report of the High Level Group on Industrial Relations and Change in The European Union*, Employment and Social Affairs, EC, Luxemburg 2002.

-
- concesiile salariale: acele negocieri între partenerii sociali pentru înghețarea sau reducerea costului salarial, pe perioade limitate de timp, și, în același timp, garantarea unui anumit nivel al ocupării;
 - asigurări salariale: termenul se referă la acel sistem care garantează plata salariilor către angajații disponibilizați;
 - participarea financiară a salariaților.
- 3. Crearea competențelor și educația pe toată durata vieții:**
- planuri de dezvoltare individuală; activități care să permită angajatului valorificarea, în cadrul firmei, a întregului său potențial;
 - acorduri pentru asigurarea și menținerea șanselor de a ocupa un loc de muncă (*employability agreements*); se negociază între partenerii sociali și privesc prezervarea și dezvoltarea competențelor personalului în vederea ocupării unui loc de muncă, de exemplu, în cazul unor modificări organizaționale;
 - concedii pentru studii;
 - fonduri speciale de economii pentru educație și formare; aranjamente individuale sau colective pentru colectarea de fonduri în vederea perfecționării pregătirii și educației.
- 4. Noi forme de ocupare și de partajare a timpului de lucru:**
- Aranjamente asupra timpului de lucru (orar flexibil, jobsharing etc.);
 - Transferabilitatea drepturilor sociale; acorduri între partenerii sociali privind posibilitatea transferării anumitor drepturi ale angajaților, atunci când sunt nevoiți să plece de la o companie la alta.
- 5. Egalitatea între sexe pe piața muncii:**
- diferite forme de concedii parentale și familiale;
 - aranjamente asupra timpului de lucru;
 - noi formule de contabilizare a timpului de lucru; aranjamente care permit unei persoane să-și "contabilizeze" timpul de muncă (concedii, ore suplimentare) pentru a beneficia ulterior de pe urma lui;
 - nediscriminare, oportunități egale.
- 6. Protecția și incluziunea socială:**
- stimulente pentru intrarea în activitate; legat de politicile active pentru ocupare, presupun o serie de măsuri pentru ca beneficiarul acestora să reușească să-și mărească șansele de a ocupa un loc de muncă bine plătit, prin perfecționarea calificării și o mai bună funcționare a pieței muncii;
 - departajarea drepturilor sociale de cele legate de ocupare; o mai clară distincție între drepturile cetățenești și cele care decurg din ocuparea unui loc de muncă;
 - pensii suplimentare ocupaționale;
 - scheme flexibile de pensionare: introduse fie prin legislație, fie prin acorduri colective, pentru o mai bună adaptare la nevoile salariaților, în contextul strategiilor de îmbătrânire activă, în paralel cu procesele de restructurare a corporațiilor.

7. Condiții de muncă și organizarea muncii:

- noi forme de organizare a muncii (proiecte pe echipe, învățarea în cadrul organizației etc.);
- introducerea unor tehnologii prietenoase.

Schema 10

Constrângeri, priorități și noi practici în domeniul relațiilor industriale europene

Probleme-cheie, constrângeri	Priorități în planul relațiilor industriale	Noi practici în domeniul relațiilor industriale
Globalizare	◆ Competitivitate și inovare	<ul style="list-style-type: none"> • Dialogul social sectorial european • Consiliile muncii • Acorduri pentru inovare • Pacturi naționale
Uniunea economică și monetară	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Adaptarea salariilor ◆ Protecție socială 	<ul style="list-style-type: none"> • Negocieri colective • Coordonarea în materie de salarii • Fonduri colective pentru salarii • Asigurări salariale • Pensionări flexibile • Noi forme de participare financiară
Societatea cunoașterii	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Incluziune socială ◆ Învățare pe toată durata vieții 	<ul style="list-style-type: none"> • Stimulente pentru activitate (pregătire-ocupare) • Departajarea între drepturile sociale și cele legate de ocupare
Tranziția demografică	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Formare profesională pentru forța de muncă de vârstă mai înaintată ◆ Formule de pensionare îmbunătățite ◆ Sănătate și securitate 	<ul style="list-style-type: none"> • Acorduri pentru asigurarea și menținerea șanselor de a ocupa un loc de muncă • Planuri de perfecționare individuală • Fonduri speciale de economii pentru educație și formare • Pensionări flexibile
Transformări pe piața muncii	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Condiții de muncă ◆ Organizarea muncii ◆ Noi forme de ocupare ◆ Gestionarea timpului de lucru pe toată durata vieții active ◆ Reconcilierea între muncă și viața familială 	<ul style="list-style-type: none"> • Munca în echipă • Translatarea drepturilor sociale • Noi formule de contabilizare a timpului de lucru • Concedii parentale
Procesul de lărgire a UE	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Recuperarea rămănelor în urmă ◆ Adoptarea acquis-ului comunitar ◆ Coeziune economică și socială 	<ul style="list-style-type: none"> • Coeziune economică și socială • Procesul de aderare

Sursa: *Report of the High Level Group on Industrial Relations and Change in the European Union*, Employment and Social Affairs, EC, January 2002.

În ce privește **orientările viitoare** ale dialogului social european, se are în vedere:

- o îmbunătățire a interacțiunilor între diferitele niveluri ale dialogului social: cel european, național, sectorial și local; cel bi, respectiv tripartit; cel sectorial, cel intersectorial și cel interprofesional;
- promovarea unor rețele instituționale naționale care să stimuleze răspândirea celor mai bune practici;
- acordarea de asistență tehnică partenerilor sociali pentru dezvoltarea unor noi instrumente, adaptate noilor probleme;
- înființarea unei fundații comune (bipartite) pentru realizarea unor programe permanente de lucru în interesul tuturor părților;
- dezvoltarea unui set de indicatori care să măsoare progresele înregistrate de relațiile industriale și calitatea acestora etc.

În vederea perfecționării relațiilor industriale, se urmărește îndeplinirea anumitor **criterii** care să conducă la creșterea calității acestora⁴⁸, a căror punere în practică echivalează cu o dezvoltare și îmbogățire a capitalului social:

- ◆ aportul acestora la promovarea coeziunii sociale, competitivității, dezvoltării economice sustenabile din punct de vedere social;
- ◆ măsura în care este realizat obiectivul ocupării depline, fără a neglija în același timp celelalte condiții de muncă decentă;
- ◆ modernizarea rețelelor de reglementare a pieței muncii, în acord cu noile transformări survenite în organizarea muncii;
- ◆ îmbunătățirea accesului la muncă al tuturor, inclusiv al celor cu contracte atipice;
- ◆ prevenirea deficitului de calificare a forței de muncă;
- ◆ stimularea mobilității geografice și profesionale;
- ◆ o mai bună securitate la locul de muncă;
- ◆ promovarea nediscriminării;
- ◆ prevenirea și soluționarea conflictelor de muncă;
- ◆ noi metode de participare și implicare a salariaților în luarea deciziilor.

În prezent, un accent deosebit cade pe definirea și urmărirea unor **indicatori de calitate** ai relațiilor industriale:

- gradul de participare a salariaților la luarea deciziilor, inclusiv în termeni financiari (consiliile muncii, participarea salariaților la capitalul social al firmei);
- gradul de reprezentativitate al partenerilor sociali;
- aria de cuprindere și gradul de extindere al negocierilor colective (incluzând și formele atipice de ocupare);
- perfecționarea mecanismelor de prevenire / soluționare a conflictelor de muncă, fără a se apela la mecanisme judecătorești (numărul de zile pierdute prin conflicte de muncă).

⁴⁸ *Ibidem.*

*
* *
*

Teoria capitalului social prezintă numeroase riscuri, dar și merite⁴⁹.

1) Conceptul de capital social vine să suplinească multe deficiențe ale metodelor actuale de intervenție asupra vieții economico-sociale, care s-au dovedit de nenumărate ori prea limitative și reducționiste, comparativ cu interdependențele complexe ale lumii moderne. Istoria politicilor economice abundă în exemple de supraestimare a eficienței strategiilor aplicate. "Inovația tehnologică și capitalul uman joacă într-adevăr un rol important, sunt componente esențiale ale prosperității, dar nu pot fi rupte de contextul relațiilor sociale."⁵⁰ Teoria capitalului social obligă la o viziune mai cuprinzătoare. În acest sens, ea completează instrumentele de analiză decizională sau chiar adaugă altele noi, fără ca neapărat să le elimine pe cele tradiționale; ea se ocupă de infrastructura socială care permite celorlalte politici să-și atingă scopurile.

2) Importanța acordată relațiilor - în înțelesul larg al conceptului - permite abordarea unor probleme imposibil de tratat într-o altă manieră, precum cea a coeziunii sociale. În nici o societate, progresul economic sau social nu poate fi garantat prin simpla sporire a capitalului uman, fizic, natural sau financiar. Este posibil ca, dimpotrivă, să aibă loc o înrăutățire a situației unor categorii largi ale populației, prin faptul că grupurile care beneficiază deja de o poziție favorabilă reușesc să-și sporească în continuare nivelul competențelor și calificărilor, să acumuleze părți mai importante din celelalte resurse de capital, limitând și mai mult accesul celorlalți la educație și formare sau la formele materiale ale bunăstării. Astfel de dinamici care conduc la accentuarea izolării și diferențierilor sociale sunt contraproductive pe termen lung pentru întreaga societate și este meritul capitalului social că atrage atenția asupra acestor aspecte.

3) Teoria capitalului social solicită recurgerea la strategii economice și sociale dincolo de perspectiva termenelor scurte sau medii. Capitalul social nu poate fi creat la comandă, instantaneu. Acumularea / eroziunea sa sunt procese complexe, dificil de regizat, care se desfășoară mai întotdeauna pe parcursul unor perioade lungi de timp. În acest sens, recurgerea la soluții facile, pe termen scurt, este serios pusă la îndoială.

4) Capitalul social reintroduce dimensiunea morală pe arena politicilor economice. Economia nu mai poate fi privită ca o simplă mașină, care poate fi construită, utilizată și reparată în mod mecanic, fără a avea în vedere contextul social în care aceasta funcționează. Caracterul durabil al funcționării economiei este dat tocmai de calitatea relațiilor sociale.

În ciuda rădăcinilor sale extrem de adânci, care coboară chiar până la primele semne ale civilizației umane, capitalul social pătrunde pe arena științei economice abia în ultimele două decenii. Poate că nu întâmplător, termenul capătă contur și se dezvoltă tocmai în momentul în care lumea se confruntă cu un proces de regionalizare și mondializare cu viteze fără precedent. Pe de o parte,

⁴⁹ Tom Shuller, *Les rôles complémentaires du capital humain et du capital social*, 2001.

⁵⁰ *Ibidem*.

acest proces permite răspândirea și asimilarea noilor concepte în toate colțurile lumii, cu viteze sporite. Pe de altă parte, multiplicarea contactelor internaționale între agenții economici, delocalizările industriale, implantarea cvasigeneralizată a firmelor transnaționale, procesele de integrare regională - între care cel european, printre cele mai des citate, este și cel care prezintă cel mai mare interes pentru România - au contribuit la înțelegerea diversității lumii actuale; încercările de a aplica pretutindeni, rapid, aceleași metode și procedee au fost de multe ori sortite eșecului. Mașina economică părea deja o invenție arhicunoscută și perfect reproductibilă, însă globalizarea atrage tot mai mult atenția că funcționarea la parametri doriți solicită multe alte ingrediente, specifice mediului în care aceasta este pusă în mișcare, care nu pot fi pur și simplu importate sau exportate automat. În lumina teoriei capitalului social, globalizarea prin uniformizare este sortită eșecului. (Este adevărat că iepurii s-au înmulțit foarte repede în Australia, o dată ce au fost aduși de corăbiile europene, dar uneori globalizarea poate porni de la premise mult mai dificil de pus în practică, ca, de exemplu, de a cere peștilor să zboare sau albinelor să înoate.) În al treilea rând, internaționalizarea competiției solicită adaptarea rapidă a agenților implicați, iar externalitățile oferite de capitalul social sunt un mecanism de neînlocuit pentru acest proces. Coordonarea mecanismului economic este privită într-o accepție mai largă: se pune problema necesității unei profunde și constante interacțiuni sociale între părțile interesate, comunicarea informațiilor și schimbul de valori economice și sociale desfășurându-se pe multiple canale, verticale și orizontale. O asemenea optică are meritul că poate preveni fricțiunile sau chiar conflictele, dar solicită noi deschideri, prin instaurarea unor arene de comunicare și consultare socială pentru surmontarea acestor dificultăți.

Teoria capitalului social pune sub semnul întrebării arhetipul lui *homo oeconomicus*, caracterizat exclusiv de impulsuri egoiste și individualiste. Fără a crea neapărat un altul, bazat exclusiv pe principii altruiste, sunt scoase însă în lumină acele legături fără de care dezvoltarea și progresul sunt zădărnice. Nici piața, nici statul nu sunt mecanisme capabile să surmonteze, prin tehnici mecanice și rețete infailibile, complexitatea problemelor economico-sociale. Capitalul social **nu se substituie** însă rolurilor tradiționale pe care cele două instituții esențiale le au, ci permite o mai bună coordonare a acestora, asigurând, atunci când este bine dezvoltat, o multitudine de **complementarități**.

Surse bibliografice

- Aldridge, Stephen; Halpern, David; Fitzpatrick, Sarah - *Social Capital. A Discussion Paper*, Performance and Innovation Unit, Admiralty Arch, London, April 2002.
- Baker, Wayne E. - *Achieving Success through Social Capital: Tapping Hidden Resources in Your Personal and Business Networks*, John Wiley & Sons, 2000.
- Biles, James J.; Robison, Lindon; Siles, Marcelo - *Export-Oriented Industrialization, the State and Social Capital*, Michigan University, 2002.
- Bourdieu, Pierre - *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*, Cambridge, Polity, 1998.
- Bourdieu, Pierre, Wacquant, Loic - *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity, 1996.
- Bowls, Samuel; Gintis, Herbert - *Social Capital and Community Governance*, University of Massachusetts and Santa Fe Institute, Amherst, November 2001.
- Ciutacu, Constantin; Perț, Steliana; Vasile, Valentina - *Dialogue social et concertation dans les pays candidats à l'adhésion: Roumanie. Rapport final*, novembre 2000.
- Collier, Paul - *Social Capital and Poverty*, Social Capital Initiative, Working Paper No. 4, The World Bank, November 1998.
- Cox, Eva - *Hansonism and the Erosion of Social Capital*, The Electronic Institute, Paper no. 16, 1998.
- DeFilippis, James - *The Myth of Social Capital in Community Development*, Housing Policy Debate, Volume 12, Issue 4, Fannie Mae Foundation 2001.
- Durkin, John T. - *Measuring Social Capital and its Economic Impact*, NORC, University of Chicago, June 2000.
- de Foucauld, J.B.; Piveteau, D. - *La société en quête de sens*, Odile Jacob, 1995.
- van der Gaag, Martin; Snijders, Tom - *An Approach to the Measurement of Individual Social Capital*, Groningen University, The Netherlands, March 2002.
- Glaeser, Edward L. - *The Formation of Social Capital*, Harvard University-NBER, Spring 2001.
- Glaeser, Edward L.; Laibson, Daid; Sacerdote, Bruce - *The Economic Approach to Social Capital*, HIER, Cambridge, Massachusetts, March 2001.
- Grootaert, Christiaan; van Bastelaer, Thierry - *Understanding and Measuring Social Capital. A Synthesis of Findings and Recommendations from the Social Capital Initiative*, USAID-IRIS, January 2002.

-
- Harper, Rosalyn - *Social Capital. A Review of the Literature*, Social Analysis and Reporting Division, Office for National Statistics, UK, October 2001.
- Hjollund, Lene; Tinggaard, Gert - *Social Capital: A Standard Method of Measurement*, Department of Economics, The Aarhus School of Business, Denmark, 2000.
- Jenson, Jane - *Santé de la population*, Institute des Etudes Européennes, Université de Montréal et Université McGill.
- Karlan, Dean S. - *Social Capital and Group Banking*, MIT Department of Economics, March 29. 2002.
- Kumlin, Staffan; Rothstein, Bo - *The Welfare State and Social Capital*, Department of Political Science, Göteborg University, August 2002.
- Leeder, S.; Dominello, A. - *Social capital and its relevance to health and family policy*, "Australian and New Zealand Journal of Public Health", 23(4), 1999.
- Lemieux, Vincent - *Le capital social dans les situations de coopération et de conflit*, ISUMA, BELLARMIN, 2001.
- Levesque, Maurice - *Le rôle du capital social dans le développement de l'autonomie de prestataires de longue durée de l'aide sociale*, GRASP-Université de Montréal-CQRS, 2002.
- Lomas, G. - *Social Capital and Health: Implications for Public Health and Epidemiology*, "Social Science and Medicine", 47(9), 1998.
- de Mello, Luiz - *Can Fiscal Decentralization Strengthen Social Capital?*, IMF Working Paper, July 2000.
- Morris, Mathew - *Social Capital and Poverty in India*, IDS Working Paper 61, 1997.
- Narayan, Deepa; Cassidy Michael F. - *A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory*, Current Sociology, March 2001.
- Norton, Andrew - *The Market for Social Capital*, The Centre for Independent Studies, CO, Sidney, 2001.
- Portes, A.; Landolt, P. - *The Downside of Social Capital*, "The American Prospect", 26, May/June 1996.
- Portes, Alejandro - *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, "Annual Review of Sociology", 24, 1998.
- Putnam, Robert - *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Shuster, 2000.
- Putnam, Robert - *Bowling together*, "The American Prospect", February 2002.
- Randolf, B.; Judd, B. - *Social Exclusion, Neighbourhood Renewal and Large Public Housing Estates*, University of South Wales, July 1999.
- Rejean, Landry; Nabil, Aamra; Moktar, Lamari - *L'influence du capital social sur les décisions d'innovation des entreprises manufacturières*, Département de Science Politique, Université Laval, Quebec, octobre, 2002.

- Sen, Amartya - *Development as Freedom*, Oxford University Press, 2001.
- Shuller, Tom - *Les rôles complémentaires du capital humain et du capital social*, 2001.
- Siisiainen, Martti - *Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs. Putnam*, Department of Social Sciences and Philosophy, University of Jyväskylä, paper presented at ISTR Fourth International Conference, Dublin, June 2002.
- Sirianni, Carmen; Friedland Lewis - *Social Capital and Civic Innovation: Learning and Capacity Building from the 1960s to the 1990s*, American Sociological Association, Washington DC, August 20, 1995.
- Sirven, Nicolas - *Capital social et développement: quelques éléments d'analyse*, Centre d'Economie du Développement, Université Montesquieu-Bordeau IV, septembre 2000.
- Stone, Wendy; Hughes, Jody - *Social Capital. Empirical Meaning and Measurement Validity*, Research Paper No. 27, Australian Institute of Family Studies, June 2002.
- Svendsen, Gunnar L.H.; Sendsen, Gert T. - *Social Capital in Rural Denmark*, Danish Institute of Border Region Studies - Aarhus School of Business, 2001.
- Temple, Jonathan - *Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries*, Department of Economics, University of Bristol, June 2001.
- Uphoff, Norman - *Poverty and Inequality: A Life Chances Perspective*, Cornell University, 2001.
- Woolcock, M. - *Managing Risk, Shocks and Opportunity in Developing Economies: the Role of Social Capital*, Research Paper, The World Bank, Washington, 1999.
- *** - *Dialogue social dans les pays candidats à l'Union Européenne. Rapport de synthèse*, Etude menée à la demande des partenaires sociaux européens CES/UNICE-UEAPME/CEEP avec le soutien de la Commission Européenne, mars 2001.
- *** - *Industrial Relations in Europe 2002*, Employment and Social Affairs, EC, May 2002.
- *** - *Non-Permanent Employment, Quality of Work and Industrial Relations*, EIRO, 2001.
- *** - *Reconciliation of Work and Family Life and Collective Bargaining. An analysis of EIRO articles*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2002.
- *** - *Report of the High Level Group on Industrial Relations and Change in The European Union*, Employment and Social Affairs, EC, Luxembourg 2002.
- *** - *Social Capital*, Policy Planning and Implementation, DFID-ODI, May 1999.

- *** - *Social Precarity and Social Integration*, Report for the European Commission based on Eurobarometer 56.1, Employment and Social Affairs, INRA-ECO, October 2002.
- *** - *The Initiative on Defining, Monitoring and Measuring Social Capital: Text of proposals approved for funding*, Social Capital Initiative Working Paper No. 2, Washington, 1998.
- *** - *Towards a Qualitative Dialogue in Industrial Relations. Five years of developments in collective bargaining and social dialogue from EIRO*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxemburg 2002.